

Máthé Gábor

Magyar Királyság – Habsburg Monarchia – Közép-Európa

Az összetett monarchiák Európája
a 16–20. században



Bevezetés

Ferdinánd Habsburg főherceget – 1527-ben – magyar királlyá koronázták. Így a magyar korona országaival és az osztrák örökös tartományokkal létrejött Közép-Európa. Noha 1556–58 után a Német-római Császárság és a Magyar Királyság sorsa hosszú időre összefonódott, az utóbbi sohasem tartozott a Német Birodalomhoz. Nem volt része az örökös tartományoknak sem. Magyarországot a Habsburgok mindvégig magyar királyokként, és nem német-római császárokként kormányozták.

Az európai történelem sajátosan nagy korszaka – 1480–1560 között – akár mai világunknak is lehet példája, vallja Günter Ogger, a jeles német publicista, aki gazdaságelméleti és történeti igényességgel írt hiteles könyvet a Fugger-dinasztiáról, a nevezetes bankárokról, akik a Thurzók közvetítésével jelentős szerepet játszottak a 15–16. századi magyar történelemben is, s akik nélkül nem esett sem császár-, sem pápaválasztás, nem történt hadüzenet, s békekötés sem. Az ő nevükhöz fűződik a világ első multinacionális konszernjének és a vele olyan szoros szervezeti formáknak a létrehozása, amelyek máig nem avultak el – írja *A Fuggerek. Császári és királyi bankárok* című könyv szerzője.¹

A kiváló magyar történész, kutató professzor, Pálffy Géza pedig akadémiai doktori értekezésében a Magyar Királyság 16. századi működésével és a közép-európai Habsburg-államkonglomerátumban elfoglalt helyével, kapcsolatrendszerével foglalkozik.² Megállapításai különösen az államok evolúciója témájának szempontjából jelentősek, mivel

¹ OGGER 1978: 203–204.

² PÁLFFY 2008 (a mű monografikus változata PÁLFFY 2010).

„a Habsburgok monarchiájának államfejlődését sokkal inkább tekinthetjük evolúciónak, azaz hosszú fejlődési folyamatnak, mint gyorsan végbe menő abszolutisztikus forradalomnak”,³ és véleménye szerint teljességgel igazat lehet adni Thomas Winkelbauernek, aki az 1526 utáni évtizedekben Közép-Európában létrejött Habsburg-államalakulatot újabban „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának” nevezte.⁴

„I. Ferdinánd politikai-modernizációs programja mintegy négy évtized alatt mind a Habsburg Monarchia udvartartása, mind központi és kiemelt fontosságú magyar területeinek államigazgatása, illetve legfőbb pénz- és hadügyei terén *meghatározó alapokat teremtett*. Nevezetesen olyanokat, amelyekre azután évszázadokon át építhettek majd 17–18. századi reformer-utódai.”⁵

„Az erős integrációs tendenciák és a sikeres centralizációs intézkedések ellenére a Magyar Királyság a monarchián belül mégis mindvégig jelentős önállósággal, *korabeli értelemben* tekintélyes állami szuverenitással rendelkezett.”⁶

„A 16. századi öreg Kontinens – John H. Elliott találó megfogalmazása szerint – az »összetett monarchiák Európája (Europe of *composite monarchies*)« volt.”⁷

„*Modern értelemben* tehát a 16. század dinasztikus összetett államainak különféle tagjai (királyságok, hercegségek, őgrófságok, grófságok stb.) elsősorban »belső szuverenitással« rendelkeztek. *Korabeli értelemben* értékelhető szuverenitásuk tehát teljes állami függetlenség (»külső« és »belső szuverenitás«) nem, csak »belső szuverenitás« lehetett. Az utóbbi mértéke azonban országokként és tartományokként nagyon különböző volt [...]. Mindez államszervezeti, geopolitikai és földrajzi tényezők mellett mindenekelőtt az uralkodói trón betöltésének módjától, a rendek erejétől, a belpolitika, a törvényhozás, az igazság- és jogszolgáltatás, valamint a helyi önkormányzatok sajátosságától [...] függött.”⁸

³ PÁLFFY 2008: 71.

⁴ PÁLFFY 2008: 69–70. A szerző az eredeti német szöveget is idézi lábjegyzetében („eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat”).

⁵ PÁLFFY 2008: 78.

⁶ PÁLFFY 2008: 218.

⁷ PÁLFFY 2008: 219.

⁸ PÁLFFY 2008: 219.

Végül Szent István birodalma a dinasztikus törekvések dacára nem csupán választómonarchia (*Wahlmonarchie*), hanem erős rendi állam, sőt valójában egy kisebb rendi monarchia (*Ständemonarchie*) is maradt. A nagy Habsburg Monarchián belül pedig a legerősebb és legszámosabb rendiséggel bíró államalakulattá vált. A magyar és a nemzetközi történetírás általános felfogásával szemben a sikeres centralizáció és az erős rendiség tehát egyáltalán nem zárta ki egymást. A magyar politikai elit ugyanis különböző okokból mind az eredményes centralizációban, mind erős rendiség fenntartásában érdekelt volt. Így különböző minőségekben és identitásokkal ugyan, de mindkét folyamatban meghatározó szerepet vállalt.”⁹

„A Habsburg-udvar és a magyar elit között a 16. században a[z] [...] egymásrautaltság közepette és kölcsönös lemondások dacára – igen szilárd kompromisszumrendszer jött létre. [...] Az 1526 utáni évtizedekben lezajlott alapvető változások így összességében igen hosszú távra határozták meg a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia együttélését.”¹⁰

Jogfejlődés – közjogtörténeti értékeink folytonossága

„Zeitgeschichte-példázat”

„Zeitgeschichte-példázatként” említendő az államtudományi központként működő heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht igazgatójának, Armin von Bogdandynak *A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben* című munkája. A manifestumban¹¹ megállapítja, hogy jelen korunkban az egyre előrehaladottabb európai integráció alapvető kérdések elé állítja a nemzeti jogtudományokat. Olyan választ keres a kihívásokra, amely a jogtudomány identitásának europaizálódását és pluralizálódását adekvátan segíti. A német Tudománytanács ajánlásai noha nem hazai indíttatásúak, de számunkra is érdekesek lehetnek. Csupán egy elemét kívánjuk kiemelni ennek a német projektnek: a nemzeti jogrendek europaizálódása olyan mértéket ért el, amelyet leginkább az európai jogi térség, az *europäischer Rechtsraum* tud leírni. Bár ez a folyamat apró jogi rendelkezéseken keresztül *ad hoc* módra

⁹ PÁLFFY 2008: 280.

¹⁰ PÁLFFY 2008: 364.

¹¹ BOGDANDY 2012.

megy végbe, az egységesülés – egyes szakértők szerint – mégis erősebb, mint az USA-ban az egyes tagállami jogok egymásra hatása. Valami új keletkezett – állítja a manifesztum –, egy térség jött létre, mégpedig a nemzetállamok jogának sokféleségével.

„Államszemélyiség”-korona

A 13. század elején Accursius a *Digesta* vonatkozó pontjaihoz fűzött kommentárjában¹² a közjogról úgy szól, mint ami *ad statum conservandi ne preat*; azaz a feladata, hogy az államot megvédje a pusztulástól, az összeomlástól.¹³

A modern nyelvhasználat előnye, hogy az állam szót különböző formációk államaira is alkalmazhatjuk. Nem véletlen, hogy a királyság helyzete kifejezésből például lekopott a királyság, mivel a századok során az állam fontosabb szempont lett, mint a monarchia. Eredetileg az ország tartozott a királyhoz, ám a 18. században a kiváló R. C. van Caenegem genti professzor szerint a király tartozott az államhoz. A porosz Nagy Frigyes például az állam szolgálójának nevezte magát.¹⁴ Már itt jegyzem meg, hogy koronatanunk egyik legfontosabb tézise a dologiasodása; s a király személyétől való függetlenedés. Jól ismert a velencei köztársasággal kötött szerződés (1381), s ennek szövege maga is elárulja az állam fogalmával való küszködést és a törekvést annak meghatározására, hogy a lemondás ténye nemcsak a magyar királlyal, hanem a magyar állammal szemben is kifejezésre jusson. Szemléletesen értékeli a helyzetet Eckhart Ferenc koronatanában: „Az állam személyiségének hiányát az államhatalmat gyakorló királyok egymásutánja és hatalmuk mindenkori jelvénye, a korona pótolja.”¹⁵

A Szent István-i államalapítástól ugyanis elválaszthatatlan a Szent Korona, a magyar királyi hatalom jelképe, amely évszázadokon keresztül a magyar állam jogfolytonosságát képviselte. Története során sajátosan nyilvánultak meg közjogi attribútumai, így:

- a király személyétől – az angol koronaeszmével analóg módon – elváló *corporatio sola*;

¹² *Corpus juris civilis. Institutiones. Comm. Franciscus Accursius* 1491–1492.

¹³ Vö. BÓNIS 2011a.

¹⁴ CAENEDEM 2008: 21.

¹⁵ ECKHART 1941: 65.

- majd a 15. századtól az államszemélyiség jogalanya 1848-ig a parallel főhatalom tárgyi szimbóluma, amely 1848-ban az alkotmányos törvényhozás útján egységgé;
- a szabadságharcba kényszerült nemzet döntésével pedig elkülönültté (trónfosztás – 1849);
- de két évtized kitérő után (1867 – kiegyezés) teljességgé vált.

A Szent Korona tehát különös közjogi jelentőséggel rendelkező közjogi értékünk, állami felségjelvény, egyben a szuverenitás történeti megjelelítője.¹⁶

Területhez kötött felségjogok

Tényként kezelendő, hogy a 12. századtól napjainkig létezett államok az európai politika alapegységei voltak, s nemcsak nemzeti, hanem független szuverén államok is. Általában nem ismertek el magukra kötelezőnek semmilyen szupranacionális jogot, intézményt. Ezek a superiorok tehát szuverének voltak, vagyis minden autoritás felett álltak, maguk határozták meg külpolitikájukat, döntöttek a háború és béke kérdéseiben. Ennek volt belső dinamikája is, nevezetesen az országlakosok, polgárok semmilyen külföldi autoritásnak nem voltak alávetve.

A szuverenitás fogalma a 12. században alakult ki. A jogászok ekkor mondták ki a *rex est imperator in regno suo* axiómát, azaz minden királyi kormányzat a nemzet határain belül szuverén, és semmilyen autoritás nem állhat az érintett imperátor autoritása felett. Megjegyzendő: a szuverén hatalom hasznos lehetett a középkorban, hiszen a monarchiák, ha keservesen is, de egyre eredményesebben küzdöttek jogrendjük, hatalmuk, jogosítványaik kialakításáért. A középkori Európa államai között így kialakult valamiféle jogilag szabályozott kapcsolatrendszer. Ezek az alulakultok voltak a korai modern államok. A nemzetközi jogban egyébként nem pontosan definiált állam csak az abszolutizmus idejére kialakult államfogalommal lesz adekvát.

Ezek a kapcsolatok elsősorban a perszonalitás elvét tükrözték; példaként a vagyoni viszonyokat meghatározó hűbéri adományjogot említjük. Ezek bizonytalansága vezetett el a területhez kötött felségjoghoz, a mai tartalmú szuverenitáshoz, s ez lett az újkori szuverenitáselmélet alapja.

¹⁶ MÁTHÉ 2021.

Megemlítendő, hogy az új jogi térstruktúrák kialakításában nagy szerepet játszott még a katolikus egyház, mivel az alapvető evangelizációs célkitűzésen túl már korán magához ragadta az írásbeliséget, vezette az anyakönyveket. Ugyanígy területi tagoltságon alapult az egyházi bírászkodás is. Összegezve: a jogi gondolkodásban a személyi elv egyeduralmát az államok változó jogfelfogásával összefüggésben felváltotta a területi elv. *Az államok egyre jobban kiépítették a területi szuverenitáson alapuló belső jogrendet és az ezt működtető bírósági rendszert.*¹⁷

Ennek az új rendezőelvnek a hatékonyságát – szemben az elv jelentőségét negligáló jelenkori kísérletekkel – igen kifejezően értékeli Georg Simmel 1908-ban írott *Soziologie* című monográfiájában:¹⁸ „A tér, mint a szervezés alapja, rendelkezik a magatartás pártatlanságával és egyenlőségével, amely az államhatalommal való korrelációjában a szubjektumok meghatározott összessége számára a magatartási szabályok előírására alkalmassá teszi.”¹⁹

A jogtörténeti kutatások szerint az 1648-as vesztfáliai béke jelenti a fordulópontot, amellyel a területileg szerveződött modern államszerkezet kialakulása megkezdődött, s létrejött a térszerkezethez kötött jogrendszer.

Mint az említettem, Európában a modern értelemben vett államok az abszolút monarchiák időszakában alakultak ki. Az abszolút monarchiák rendelkeztek ugyanis azokkal a specifikumokkal, amelyek a modern államot jellemzik.

A nemzetközi politikai rendszerek elméletében a vesztfáliai békét követő időszakot a territorialitás, a szuverenitás és a legalitás elvén alapuló rendszerként definiálták, s ez utóbbi képezte a nemzetközi jog uralmát.

Az abszolutizmus a 18. században azt is jelentette, hogy a szuverén fejedelmek a törvények felett állnak. Ez a periódus a francia forradalomig tartott. S egy páratlan jelenség a világtörténelemben, hogy az eredetileg a pápától és a császártól független uralkodókra szabott szuverenitás-fogalom a francia forradalommal magától értetődően ment át a népszuverenitás fogalmába.

A vesztfáliai béke jelentette tehát a klasszikus nemzetközi jog születésének pillanatát, s ez a periódus 270 éven át, 1918-ig tartott. Ez a klasszikus nemzetközi jog két pilléréen nyugodott: a szuverenitás korlátozásmentes elméletén

¹⁷ MÁTHÉ 2021.

¹⁸ SIMMEL 1908: 460.

¹⁹ SIMMEL 1908: 692.

*és az új jogalanyok egymás közötti jogviszonyait szabályozó két egyenértékű jogterületen: a háború és a béke jogán.*²⁰

Ius commune – Ius proprium – Tripartitum – Quadripartitum

Justinianusi kontra honi jog

A humanizmus korára a legisztika elemei már nem autoritatív törvények, hanem történeti források, s így a honi joggal, a iurisprudenciális joggal való viszonyuk válik központi témává. Tehát nemcsak a justiniánusi, hanem a honi jog kutatása kerül előtérbe. Ez egyébként az interpoláció kutatási időszaka. Ez a folyamat a 16. századra – amiért azt méltán nevesítették a jog évszázadának – a Német-római és a Habsburg Birodalom tartományai számára rendkívüli jelentőségűvé válik. A wormszi birodalmi gyűlésen meghirdetett reform a birodalmi alkotmány megújítására, továbbá az 1517-ben, Luther Márton téziseivel kezdődő hitreform, az általános jogelveket kifejező *ius commune* létrejöttével minőségi jogrendszeri változáshoz vezetett. Brauner professzor okadatolásával:²¹

- jelentős törvényhozási tevékenység indult meg a birodalom szintjén, főként tartományi városi területen;
- megkezdődött a tudományos irodalom feltűnő mennyiségű gyarapodása, amelyet segített a könyvnyomtatás feltalálása;
- az intézményes-territoriális állam kiépítése meggyorsult; s a peregrinációval megnőtt az uralkodó szolgálatában a *ius commune* ismeretével rendelkezők száma.²²

Ámde a „kettős reformációnak” is volt előzménye, mégpedig az, hogy a 13. században már megkezdődött a tárgyi jog rendszerezett írásba foglalása. Ennek célja nem elsősorban új jog létrehozása, hanem a fennálló jogrend írásbeli rögzítése volt. Bónis György *Középkori jogunk elemei* című művében éppen azt elemzi, hogy nálunk már az 1320-as évek óta a királyi bíraskodás, a kancelláriai munka a gyakorlaton nevelkedő protonotáriusok,

²⁰ MÁTHÉ 2021: 17.

²¹ BRAUNEDER 1995: 19–20.

²² BRAUNEDER 1995: 43.

notáriusok kezébe került, s a klerikus mellé Európa-szerte odaállt a jogász, a jogszolgáltatás és az igazgatás szakszerű intézője.²³

Hármaskönyv – translatio imperii

Nyugat- és Közép-Európa jogtörténetébe, ebbe a reformációba forduló világba utolsónak robbant be Werbőczy *Hármaskönyve*. Noha az 1500-ig terjedő időszak anyagát foglalta össze, szemléletében már nyitott volt a *ius communé*ra, mégis egy széteséssel fenyegető territoriális állam jogaként jelent meg. Az azonban tény, hogy „Mátyás alatt a Kuria munkáját kétségtelenül irányító magyar gyakorlati jogászság szerencsésebb viszonyok között szilárd támasza lehetett volna – a Bethlen Gábor veretű – magyar abszolutizmusnak”.²⁴ Bónis eme szentenciája megalapozott, mint az is, hogy ez a jogtudó, praxisban jártas jogászság egész tudásának tárházát örököltette a *Hármaskönyv*be, s ez a *book of authority* korhű összegző szintézis lett, amely Grosschmid Béni kifejező fogalomalkotásával intézményi individualitást adott, örökölt az 1541 utáni szétesett nemzetnek és jogászságnak.²⁵

Hiszen a jogászrend csak hatalmi központokban virágzik, s ez a 16. század közepétől a Magyar Királyságnak nem adatott meg. A központi bíráskodás hosszú szünetek beiktatásával működött, és a Habsburg-központú szervek sajátosan biztosították a bécsi, illetve az örökös tartománynak tekintett területek hatalmi és bíráskodási tevékenységének összhangját. Talán éppen ebben az ellentmondásos helyzetben értékelődött fel a jogtudó értelmiség, s Werbőczy opusa.

A Hármaskönyv a hatalomátruházás római tételét honosította. A 15. századi közjogi helyzetet jellemezve pedig az Ulászló koronázása okán született oklevél kinyilvánította, hogy a koronázás a rendek akaratából történik, s a Szent István-i korona minden ereje a királyi hatalom teljességével az új koronára száll. Ezt a felfogást örököltette tovább Werbőczy. E szerint a magyarok a királyi jogokat a Szent Koronára, s így viselőjére, a királyra ruházták. Ennélfogva rendelkezik a *Hármaskönyv* I. rész 4. címe a kölcsönös függésről, azaz: „[...] a nemeseket ékesítő

²³ „A magyar bírósági szokásjog (consuetudo, iudiciaria) századokig fennálló épületét a gyakorlatban dolgozó és tanító diákok építették fel [...]” BÓNIS 1972: 161.

²⁴ BÓNIS 1972: 280.

²⁵ GROSSCHMID 1905: 713.

és a nem nemesektől megkülönböztető birtok adományozásának jogát, s teljes hatalmát az uralkodással és az országlással együtt a község a maga akaratából, az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte, következőképpen fejedelmünkre és királyunkra ruházta. Ettől fogva Őtöle ered minden nemesítés és e két dolog mintegy a viszonos átruházásnál és a kölcsönösségnél fogva, annyira szorosan függ egymástól mindenha, hogy egyiket a másiktól külön választani és elszakítani nem lehet s egyik a másik nélkül nem történhetik.” Leegyszerűsítve a tételt: a hatalom forrása a nemesség, amely a koronázással átruházza a *potestast*, s a viszonnosság okán a fejedelem pedig visszanesemesít. Az ilyen nemesek a Szent Korona tagjai; akik senki más hatalmának – a törvényesen megkoronázott fejedelmen kívül – nincsenek alávetve.²⁶

A nemesség rendiségének ékes bizonyítékaként pedig beiktatásra kerül az Aranybulla utolsó megújítási törvényének fordulata is, a politikai értelemben vett *una eademque libertas* tétel, s ennek konzekvenciájaként a *Primae nonus*ban rögzült nemesi szabadságjogok is. A korona dologiasodásával, a jogi személy tanának okleveles megjelenésével pedig a *corona regia*, *corona regni* elkülönülés válik jellemzővé; a korona nemzetközi szerződés jogalánya, területi impériuma van, s a területen élők valamennyien a korona alattvalói, de természetesen eltérő jogi minőségben, hiszen a *Primae nonus* csupán a hatalom forrásaként megjelölt nemességet illeti meg.

A *Hármaskönyv* hatalomátruházási elmélete alapozta meg a történeti alkotmányt, s konszolidálta a rendiséget, biztosítva a Habsburg Monarchián belül az önálló magyar király jogfolytonosságát.

Négyeskönyv

Mindenekelőtt kiemelendő Degré Alajos professzor örökbecsű magánjog-történeti monográfiája,²⁷ s benne a 16. századi két jogtörténeti kódexünkről írott értékelése, a *Quadripartitum* „nagyfontosságú új tételeinek” kigyűjtése, amelyekből a korabeli magyar praktikusok jogi tevékenysége is kikövetkeztethető. Nem is említve Degré ifjonti kutatóműhelyének, az Illés Szemináriumnak az eredményeit. Az Illés József professzor vezetésével működő Budapesti Jogtörténeti Szeminárium érdeme, hogy

²⁶ MÁRKUS 1897: 55, 59.

²⁷ DEGRÉ 1936.

egyedülállóan örököltette meg a 16. század első felének jogtörténetét.²⁸ Azt a korszakot, amelyben az ország létét fenyegető török veszély idején, majd a nemesi-főúri érdekvizállyal miatt az általuk behívott török csapatok pusztítása nyomán a korábban virágzó Magyar Királyság leépülése lett sorsfordítónak történelmünkben. S erre az időszakra esett a *Négyeskönyv* szerkesztőinek munkássága.

Köztudott, hogy a két jogkönyv szerkesztésének elve részben eltért egymástól. Werbőczy az ország szokásjogának összeírását végezte el, s emellett a királyi akarat a *Collectio Decretumot*, az érvényben lévő törvények egybegyűjtését is megkívánta. Ez utóbbi munkálatról, illetve eredményességéről nincs értékelhető adatunk.

A *Négyeskönyv* viszont teljes joganyag (törvény és szokásjog) összeállítására törekedett, s egyben szövegkorrekciót is tartalmazott, főként az ősi szokásokba ütköző római jogi tételek kirotálását végezte el. Így például a női öröklésének megtiltását, avagy a fellebbezések közül az *inhibitio*, *repulsio* megtartását iktatta be.

Degré külön is kiemeli, hogy a *Quadripartitum* azonban olyan törvények és jogtételek is bekerültek, amelyek nóvumként értékelendők, ám ezeket az ősi szokásjog keretébe illesztették, „az isteni és természeti jogi követelményekhez képest megváltoztatták, de mindezt a nemesség jogainak és szabadságának sérelme nélkül tették”.²⁹

Érdemes végül felfigyelni arra, hogy a *Négyeskönyv* jóval kevesebb római jogi tételt, citátumot tartalmazott, mint a *Hármaskönyv*. Degré ezt azzal magyarázza, hogy Werbőczy tankönyvnek is szánta művét, s a kategóriák pontos ismeretével kívánta segíteni az ifjúságot. Ez egyértelműen sikerült is, mivel a *Tripartitum* Wenzel Gusztáv a magánjogi tanulmányok gerince volt a szakmai vélekedés szerint.

Zárógondolatként feltétlenül említendő még, hogy a *Négyeskönyv* tartalmát tekintve a téma legjelentősebb kutatója, Illés József professzor kétféle kézirati szöveget különböztetett meg. Az egyiket a *Quadripartitum* eredeti szövegéből született másolatok képviselik, amelyek hamisítatlanul maradtak meg a 18. század végéig, ahogy azt a „bírodalomalapító” Ferdinánd király által kiküldött szakértői testület 1553-ban elkészítette. A másik variánst a hamisított közjogi jellegű interpolációk jelentik.

²⁸ DEGRÉ 1934.

²⁹ A bizottság tagjai között praktikusként Újlaki Ferenc helytartó, Mérey Mihály személynök, Kamarai Tamás alországbíró, Pókateleki Zömör János királyi jogügyek igazgatója, Bodenarius Márton bécsi jogtanár szerepelt. DEGRÉ 1934: 18.

A közjogi relációban egyes hamisított interpolációk ellenére azonban igazolást nyert, hogy a *Hármaskönyv* és a *Négyeskönyv* szoros organikus egységet képez. A korrektív ellentervezeti szándékkal ellentétben a *Quadripartitum* szerkesztői alapos munkát végeztek. A jeles jogtudósok elismerték Werbőczyt: „[...] ő ugyanis az az első találékony szerző, akinek egyedülálló gondja és iparkodása, valamint nem kisszámú virrasztásai, fegyelme és tanultsága és a gyakorlatban való nem közönséges tapasztalata lévén, Magyarország törvényei és határozatai, valamint rendelkezései és szokásjogai új fényükre, megfontolt és helyesen megszerkesztett összefoglalásukhoz eljutottak.”³⁰

E munka folytatásaként a szerkesztők a trónöröklési, nádori bíraskodási, Aranybulla-cikkekkel a Szent Korona-tant, azaz a magyar alkotmányjogi álláspontot erősítették meg. Találón írja Illés, hogy a *Quadripartitum* közjogi tételei közül egyike a legfontosabbaknak „a szentkorona magyar alkotmányjogi jelentőségének teljes elismerése”.³¹

Nem felejtendő ugyanis, hogy az újkori Magyarország első uralkodója, Ferdinánd a mohácsi összeomlás után a jogilag szuverén királyi Magyarország intézményrendszerét kívánta újjáalakítani, s ezt tette utóda, a lutheránus Miksa is.

A birodalomalapító Habsburgoknál a Szent Koronával koronázás egyfelől legitimitást, másfelől a megkoronázott uralkodó és a *corona regni* közötti hatalomátruházást fejezte ki, azaz a királyválasztás a magyar szuverénnek biztosította a hatalom érdemi és kölcsönös gyakorlását. Ez a közjogi értékelés nyert megerősítést Deák Ferenc örökbecsű – *Adalék a magyar közjoghoz* című – művében is, kihangsúlyozva első stációként a birodalomalapító Ferdinánd koronázását, továbbá az 1687-es és az 1723-as törvények különös jelentőségét.³²

³⁰ ILLÉS 1931.

³¹ ILLÉS 1931: 25.

³² DEÁK 1865.

A rendi államok monarchikus uniójától a differenciált föderalizmus alapján álló abszolút államig (1749–1848)

A magyar rendi dualizmus

A magyar rendi dualizmust, az uralkodó és a rendek közötti viszonyt a 16–17. században, I. Ferdinánd és utódai között érdekpreferenciák is motiválták. A Habsburgok trónra jutása a magyar központi kormányserveket alapjaiban befolyásolta. Az ország az új király személyén keresztül szoros kapcsolatba került a Habsburg-ház úgynevezett örökös tartományaival. Ez a közjogi összekötődés azonban nem eredményezte a magyar közigazgatás függetlenségének feladását. Noha az uralkodó a magyar ügyekben meghallgatta a bécsi központi igazgatási szervekben működő tanácsosainak véleményét, döntéseiben saját álláspontja érvényesült.

Mint az ismert, a Habsburg Birodalom központi hatóságainak fontos szerepe volt a későbbiekre, hiszen az uralkodó az újkori magyar hivatalszervezet kialakításánál ezt a mintát nem negligálhatta. Csupán vázlatosan utalunk a Habsburg központi szervekre, s az ezek alapján párhuzamosan kiépült magyar megfelelőikre. A témát gazdag levéltári forrásokra alapozottan Ember Győző meghatározó eredményeket tartalmazó közigazgatás-történeti monográfiája dolgozta fel.³³

A központi közigazgatási szervek párhuzamai

A központi közigazgatási szervek párhuzamait érzékeltetve a funkciók alapján az alábbi kettő érdemel figyelmet. Az udvari tanács, a Hofrat a legrégibbi múltú szerv, amely az igazságszolgáltatásban, illetve a külügyi, belügyi megbízásoknak megfelelően segítette a királyt. Ezt az újjászervezett fejedelmi tanácsot három alapvonás: az állandóság, a központosítás és a kollégiumi szervezet jellemezte. Ez alapján jött létre a Consilium Hungaricum (a magyar tanács), amelynek tagjait „közösén továbbra is régi címeikkel (*praelati et barones caeterique consilarii*) jelölték. Tény, hogy a kialakuló főrendiház tagjait *praelati et barones*nek nevezték, ami a királyi tanács és a főnemesség kapcsolatából következett. Azaz a régi és az új helyzet között nem volt különbség. Az viszont bizonyos, hogy ha alkotmányjogi alapját nem is, de korábbi jelentőségét a magyar tanács elvesztette.

³³ EMBER 1946.

Összegezve: a magyar államkormányzat központi szerve a 16–17., 18. században a magyar tanács néven működő királyi tanács maradt.

A másik kiemelendően fontos szerv pedig a magyar kamara. Jellemzője: 1528-tól, illetve 1531-től megszakítás nélkül vezette a királyi és azzal szorosan összefüggő államgazdaságot, hatásköre értelemszerűen a pénzügyigazgatásra, de a szorosan vett közigazgatásra is kiterjedt. Székhelye az ország fővárosa, Buda lett. Feladata három részre oszlott: a központi igazgatásra, a befolyó jövedelmek pénztári kezelésére, s végül az ellenőrzést, a számadások felülvizsgálatát látta el. Az udvari és a magyar kamara viszonya sajátosan alakult, Theodor Mayer³⁴ szellemes jellemzésével: a két kamara megítélése a legszorosabb kapcsolatban állott a rendi dualizmus hullámmásával [...] az udvari kamara főhatóságát a magyar fölött sohasem ismerték el, jogilag a magyar kamara független volt.”³⁵ E keretben indokolt megemlékezni a királyi jogügyigazgató (*causarum regaliū director*) tisztségről is. Alapvető feladata a Szent Korona javainak és a királyi érdekek bíróság előtti védelmének ellátása volt.

Végezetül a központi kormányzervek sorában kiemelkedő szerepet játszott az 1723-ban felállított magyar királyi Helytartótanács, amely a 18–19. században mintegy kormányként funkcionált, s az uralkodó a végrehajtó hatalmat a Helytartótanácsra keresztül gyakorolhatta.

A bécsi kormányzervektől független, elkülönült kormány szerv azonban csak a kancellárián keresztül érintkezhetett a királlyal. Lényegében a felvilágosodás századában kiépülő szakigazgatási területek koordinációját látta el, s az alsóbb hatóságokhoz közvetítette a királyi rendelkezéseket, és egyben a törvényhatóságok központi felügyeletét is ellátta, 1769-ben pedig kiterjedt a hatásköre a törvényhatóságok felelősségre vonására is. A független felelős minisztérium felállításával átmenetileg megszűnt, ám az 1861. évben „újraéledt”, s a kiegyezéssel a magyar „közjogi szervtár” történetét gazdagította csupán.

A differenciált föderalizmus

A monarchikus unióként szervezett tartományok kapcsolatait Mária Terézia és II. József alatt lényegbevágó reformokkal, céltudatosan a felvilágosult abszolutizmus értelmében vett államokká alakították át.

³⁴ MAYER 1915.

³⁵ EMBER 1946: 145.

Alaptörvények és alapjogi jellegű rendelkezések tudatosan teremtenek egy, az abszolutista monarchikus állam értelmében vett materiális alkotmányos alapot, amely végül 1804-ben az uralkodó dinasztiára vonatkoztatva az „Osztrák Császárság” egységes államaival ennek a fejlődésnek megfelelő.

„Az állammá vált tartományi közösség túlszárnyalja a tartományokat, úgy határozza meg szerkezetüket és pozíciójukat, hogy ettől kezdve ajánlatos a tartományokat csak az összállam után tárgyalni.”³⁶ Ebből fakad a tartományok „kivetkeztetése” eddigi állami jellegükből, s így a tartományi szervek a tartományi rendek vidéki területeivé válnak, de egyben mint politikai történeti individuumok megmaradnak. Mi több, a monarchikus államjog jegyében az abszolutizmus második alapstruktúráját, a föderalizmust határozzák meg. Ez azonban az egyes tartományok eltérő történelmi gyökerei miatt tartományonként különböző, nem is említve a koronázással eredendően kiemelt Magyarország és Erdély státuszát.³⁷

Német Szövetség – Osztrák Császárság

Napóleon külpolitikai nyomására – 1806-ban – a Német-római Birodalom „feloszlott”, s ennek helyét 1815-ben az egyes állami szuverenitást figyelembe vevő államszövetség, a Német Szövetség foglalta el, amelyhez egyértelműen hozzátartozott az Osztrák Császárság egykori birodalmi territóriumai.

A kortársi felfogás alapján az Osztrák Császárság egy több tartományból összetevődő államot alkotott, amelyek ugyan magukban véve egymástól nagyon különbözőek, mégis egy jogar alatt egyesítve egy nagy államtestet alkotnak.³⁸ Ez a különbözőség Magyarországra és Erdélyre vonatkozott. Lényegi helyzetre utal az a tétel, hogy „[a]z állam egységessége a tartományegyüttes uralkodójának egységes kormányzati hatalmából következik”.³⁹ Nem nyílt tehát szakadék ennek az államnak két része (a magyar rész és a többi) között. „Az ilyen jellegű dualizmust a föderatív rend akadályozza meg tartományi sokaságával. [...] A modifikációk a többi tartomány többségével szemben feltűnő

³⁶ BRAUNEDER 1994: 90.

³⁷ BRAUNEDER 1994: 90.

³⁸ BRAUNEDER 1994: 91.

³⁹ BRAUNEDER 1994: 91.

különállássá fokozódhatnak, mint Magyarország és Erdély esetében.⁴⁰ Mivel a birodalom oszthatatlan, következésképpen a tartományi felségjog kiterjed az osztrák tartományokban az összes lakosra és birtokra.⁴¹

Az a specialitás pedig, hogy „Magyarországnak és Erdélynek néhány saját központi hatósága van, és hogy az általános törvények⁴² érvénye szabály szerint a többi tartományra korlátozódik, az államon belüli hatalomeloszlásra [...] vonatkozó kérdés. [...] Ezért a Magyarországot és Erdélyt fel nem ölelő állam terjedelmére és határaitra nézve a hatósági hatáskörök és törvények érvényesülési területe nem kritériumok.”⁴³

A tartományokat egyesítő Osztrák Császárság ezért 1848-ig monarchikus, szabály szerint nem egységes, hanem differenciált föderalizmus alapján álló abszolút államnak tekintendő.⁴⁴

A népszuverenitás – monarchikus legitimitás

Az előző fejezetben a közjogi dogmatika osztrák fejlődését Wilhelm Brauner *Osztrák Alkotmánytörténet napjainkig* című kiemelkedő monográfiája alapján, a fogalomrendszert, a bonyolult hálózatzáradéki mintázatot, az összefüggéseket az osztrák professzor elemzéseinek felhasználásával közvetítettük.

Különösen fontos továbbá a felvilágosult abszolutizmus elméleti koncepciójának a reformokra gyakorolt hatása, azaz az átfogóan kialakított szervezett törvények állama, amely szakítást jelent az addigi alkotmány- és kormányformával. Brauner professzor hangsúlyozza a tartományi rendek mint a tartományi, városi hatalom eredeti gyakorlóinak kikapcsolását, továbbá a tartományi jogot félretelöl általános törvények meghatározó jellegét, s az életszférák sokaságának állammá válását.⁴⁵ Ebből fakad, hogy az állam elsősorban szerveire és csak másodsorban normákra orientált. Az állami akarat végrehajtásának alapvető jelentősé-

⁴⁰ BRAUNER 1994: 91.

⁴¹ BRAUNER 1994: 91.

⁴² Az úgynevezett „általános törvények” nem egyszerűen a jog különleges formái. Az abszolút uralkodó reformjainak eszközei az „alattvalók” jogainak meghatározására. Az uralkodó legmagasabb szintű akaratnyilvánításai a tartományokból egyesített állam nagy részére. Lásd BRAUNER 1994: 97.

⁴³ BRAUNER 1994: 92.

⁴⁴ BRAUNER 1994: 92.

⁴⁵ BRAUNER 1994: 97.

gét reprezentálja továbbá a II. József rendeleteivel létrehozott hivatalnoki kar. „A hivatalnoki kar jellemzői a szakmai alkalmasság, az objektivitás, a pontosság, a folyamatosság és a titoktartás. Ez egy az államra vonatkoztatott önértelmezést fejleszt ki, az állam egyik pillérévé és krízisidőszakban kontinuitásának támogatójává válik.”⁴⁶

Ismert, hogy a népszuverenitás és a monarchikus legitimitás között egyfajta közbülső állást képvisel a hatalommegosztásról szóló tan, amely Montesquieu-tól kapja iránymutató kialakítását. Az emberi szabadság biztosítása céljából az államhatalmat fel kell osztani a törvényhozó (*legislativa*), az uralkodó, aki a törvényeket „valósítja” meg (*executiva*) és a bírászkodás (*judicativa*) között, amely csak a törvényeknek alávetve ítélkezik. Noha az államhatalom megosztása ellentmond a népszuverenitás és a monarchikus legitimitás értelmében vett osztatlan hatalom birtoklásának, „a népképviselő és az uralkodó közötti szereposztás azonban lehetővé teszi ennek a két elméletnek a kapcsolatát” – hangsúlyozza Brauner – mégpedig az elméletben és a politikai gyakorlatban is, először a „koraalkotmányosságban”, később kiteljesedve pedig az „alkotmányosságban”.⁴⁷

Kölcsönhatások elemi közjogi dekrétumokban

Kölcsönhatások – alapvetés

Az előző fejezetben külön hangsúllyal szerepelt, hogy Mária Terézia és II. József lényegi reformokkal, céltudatosan törekedett a monarchikus unióként szervezett tartományok kapcsolatainak a felvilágosult abszolutizmus értelmében történő átalakítására.

Történeti irodalmunk kiemelkedő képviselője, Kosáry Domokos akadémikus írja *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika* című tanulmánykötetében: Európa történeti strukturáját az újabb kutatások úgy ábrázolják, mint eltérő szintű zónákat, tehát fejlettebb központok és peremvidékek együttesét, és ezek kölcsönhatása, kölcsönös kihívása az, amely ennek a modellnek a mozgását előidézi... Ez a mechanizmus, a fejlettebb zóna és a peremzónák együttese és kölcsönhatása nemcsak Európa egészét jellemzi, hanem az európai civilizációnak valamiféle olyan

⁴⁶ BRAUNEDER 1994: 99.

⁴⁷ BRAUNEDER 1994: 102–103.

alakképlete is, amely kisebb kivitelben is megtalálható. Franciaországban sem csak Párizs volt, hanem volt Auvergne is, ahol az írásbeliség hosszú ideig elmaradt Párizstól. A Habsburg Monarchia maga is ilyen képlet volt. S ilyen volt a régi, történeti Magyarország is, amely peremvidékeinek fejlődését nem annyira a magyar politika ilyen vagy olyan szándéka határozta meg, mint inkább ennek a képletnek a működése.

Az a nagy peremzóna, amelyhez Magyarország is tartozott, a 10–11. század fordulóján kapcsolódott az európai civilizációhoz. Történeti irodalmunk világosan bemutatta, hogy miféle elmaradással indult és hogyan, mennyiben tudta ezt a hátrányt pótolni. Volt idő, amikor meggyorsult a fejlődés, úgy a 14. században, amely pedig Nyugat-Európában számos gazdasági válság időszaka volt.

A 16–17. század a mi zónánknak megtorpanást hozott, a kölcsönhatás jellege is változott. Ez a késő feudalizmus időszaka. A 18–19. század viszont ezen a peremzónán és így Magyarországon is a megújuló felzárkózási törekvések időszaka, a felvilágosodás, majd a liberalizmus, a nemzeti reform jegyében.⁴⁸

A magyar korona a közös hatalomgyakorlás szimbóluma. A koronázási hitlevél és eskü a nemzet és a király közötti hatalomátruházási szerződés közjogi formája. A nemesség mint a korona tagja részese a törvényhozásnak. A *populus maior principe* elv szerint ugyanis az összességet a fejedelem mellett és a fejedelem felett a törvényhozó hatalom illeti meg. Ez az állapot a rendi képviseleti monarchia – a rendi dualizmus, azaz az uralkodót a közösen hozott törvények kötik; a *legibus solutus* elve feltétlenül kötelezi a magyar koronával felkent uralkodót. Amennyiben a korona joghatósága alá eső területen más jogi norma érvényesült – mint ismeretes, például a Habsburg-koronatartományok területén –, akkor a keletkező válságot csak kompromisszummal lehetett megoldani.

A másfél száz éves török uralomtól megszabadult Magyar Királyság 1687. évi országgyűlésén – „uralkodói ajánlásra” – a rendek elismerték a Habsburg-ház német–spanyol férfiágának elsőszülöttségi elv szerint való örökösödését. I. Lipót ösztönzésére – a nemesi szabadságjogok és kiváltságok megtartása mellett – pedig beleegyeztek az Aranybulla 31. cikkében foglalt ellenállási jog kiiktatásába.

⁴⁸ KOSÁRY 1989: 20.

Pragmatica Sanctio – 1790. évi dekrétumok

A második valóban történelmi jelentőségű kompromisszumot pedig a Pragmatica Sanctio reprezentálja. A Pragmatica Sanctio olyan alapszerződés, amely a Habsburg Birodalom és az önálló Magyar Királyság *modus vivendijét* jelentette. Eredendően a dinasztia kiemelt belső rendszabálya a Habsburg-ház öröklési rendje. III. Károly országglása idején a legfőbb feladatot ennek a mozaikrendszerű birodalomnak a megtartása, védelme jelentette,⁴⁹ mégpedig az eddig kizárólag csak fiágra terjedő öröklési jogon való utalással, amit azonban fiú utód hiányában ki kellett terjesztetni – III. Károly lánya: Mária Terézia – az osztrák ház nőágára is. Az öröklési rend megváltoztatását bonyolult diplomáciai taktikázások kísérték, így a magyar igenléshez 1712-ben kezdődtek az országgyűlési tárgyalások. E tanácskozásoknak az állásfoglalásai a későbbiekre is: a 18. század végi jogalkotásra nézve, nemkülönben a 19. század 60-as éveiből pedig a kiegyezés jogi előkészítéséhez nélkülözhetetlenek voltak. Így közjogunk relevanciái lettek:

- az uralkodóház trónra emelt nőtagja elválaszthatatlanul s feloszthatatlanul egy testben bírja az összes örökös tartományokat;
- az osztrák örökös tartományok rendjei kijelentik, hogy a Magyar Királysággal szövetségre lépnek;
- kötelezik magukat, hogy meghatározandó összeggel járulnak hozzá a határokat őrző katonaság fenntartásához.

Ez a védelmi kötelezettségi előírás volt az alapja annak, hogy a Magyar Királyság másodszor is megmentette a birodalmat a széteséstől. Az első „szilárdsági próbát” pedig I. Ferdinánd, szabadon választott királyunk koronázása jelentette, amelyet Deák Ferenc egyszersmind „a birodalom tényleges alakulásának tekintett”. Ténykérdés, hogy a szakirodalom elismeri Ferdinánd időtálló döntését, miszerint centralizálta a Habsburgok osztrák ágának „közép-európai államkomplexumát”.

A Pragmatica Sanctio a birodalom egységének deklarálásán túl egy döntő feltétel támogatásához kötötte a nőági örökösödés elismerését:

⁴⁹ Lásd Niall Ferguson jellemző adatait. A Habsburgok közép-európai birodalmát elsősorban az etnikai sokszínűség gyengítette, hiszen legalább 18 nemzetiség szóródott szét, öt különálló királyságban, továbbá két nagyhercegség, egy hercegség, hat grófság, s további hat területi egység „minta reprezentál”. A szerző szellemes formulájával zárva: „stabil, ugyanakkor gyenge hatalom volt a Monarchia.” FERGUSON 2008: 10–32.

„Magyarország, mint különálló fél szerződik a többi részek összességével, s követeli, hogy a trónra lépő nőtudó oklevél és eskü által biztosítsa az országot, hogy nem fogja ezt a többi örökös országok, s tartományok módján, hanem saját alkotmánya, s törvényei szerint kormányozni.”

Az irodalomban *communis opinio*, hogy a jogfolytonosság, azaz az ország függetlenségének 1848 előtti közjogi garanciái és az áprilisi törvények közötti egyetlen dogmatikailag megalapozott kapcsolatot a Pragmatica Sanctio jelentette.

A Deák–Lustkandl-vita

A közjogi alapokat meghatározó 1723. évi törvény mellé a század végén még igen jelentős alkotmánytörténeti sarkalatos jogok társultak, amelyek kettős arculatúak voltak, ugyanis a rendi alkotmányosság keretei között tartalmazták mindazokat a garanciákat az országgyűlés számára, amelyeket a 18. század eszméi a polgárság képviselőiből is álló törvényhozásnak szántak. Így például II. Lipót 1790. évi dekrétumának 10. cikkelye kimondta, hogy Magyarország önálló léttel bíró független állam, amely tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgató és kormányzó ország. A 11. cikkely az ország határainak sérthetlenségét deklarálta; a 12. cikkely pedig a törvényhozó és a végrehajtó hatalom gyakorlásáról intézkedett. E szabályban találkozzunk először az államhatalmi ágak megosztásának követelményével, a pátensekkel történő kormányzás tilalmával.

E jogszabályi „minőségi átalakítást” a továbbiakban a nevezetes Deák–Lustkandl „történeti vita” lényegének bemutatásával kívánjuk érzékelhetővé tenni. Deák az *argumentum ad personam* tagadásaként vitapartnerének állításait tematikusan csoportosítva foglalta össze, majd ezeket jogi tények értékelő felvonultatásával cáfolta.

A kiemelt öt téma közül elsőként az „*Unio cum religius Regnis et Provinciis haerediariis*” állítás kerül terítékre. Az osztrák szélsőséges közjogi álláspont az volt, hogy a magyar koronataromány semmivel sem bír több jogot, mint az örökös országokkal és tartományokkal fennálló, s a *sanctio pragmatica*-val kapcsolatos egyesülés. Ennek kontrájaként pedig a magyar álláspont: „Magyarországon a fejedelem ne a többi tartományok módja szerint, hanem magának az országnak saját törvényei szerint uralkodjék és kormányozzon. Ebből pedig vitathatatlanul következik, hogy az ország szabadságának sérthetlenségét, a saját törvényei szerinti

kormányzást nem adta fel, s így az alkotmányos önállóságát semmi más országnak nem engedte át.”⁵⁰

Nulli alteri regno, aut populo obnoxium, sed propriam habens consistentiam et constitutionem – e tétel alapján pedig Magyarország önálló alkotmányát Lustkandl úgy értelmezte, hogy a törvények szerint meg kell különböztetni a közös ügyeket a tisztán magyar ügyektől. Deák logikus levezetése azonban vitathatatlan. Íme: Magyarország kapcsolt részeivel együtt szabad ország, s kormányzatának rendszere (beleértve minden kormányzékét) független, azaz semmilyen más országnak vagy népnek nincs lekötve (*nulli altero regno, aut populo obnoxium*), hanem tulajdon önállással és alkotmánnyal bíró ország (*sed propriam habens consistentiam et constitutionem*). Azaz Magyarország királyai által, saját törvényei és törvényes szokásai szerint, nem pedig más tartományok mintájára kormányzandó és igazgatandó entitás.

Leges ferendi, abrogandi et interpretandi Potestatem legitime coronato Principi et Statibus et Ordinibus Regni ad comitia confluentibus communem esse.

A téma összetettsége okán kiemelendőnek tartjuk:

- a) a törvényalkotás és magyarázat kérdéskörét;
- b) a hitlevél és a törvény jogi különbözőségének megítélését; s
- c) a regáliákra vonatkozóan: Lustkandl tézisé.

Ad a) A királyi jog terjedelmét az osztrák partnerrel ellentétben Deák szűkebben értelmezi. A vitatott törvényhely ugyanis azt tartalmazza, hogy az örökös királyt a koronázás előtt az ország alkotmány szerinti „közkormányzatához” tartozó minden jog megilleti. Az általános szabály „a közkormányzást” tartalmazza, míg Lustkandl a királyi hatalom minden ágát, a törvényhozást is ideérti, noha a kivétel, a privilégiumadás nem ad alkalmat a kiterjesztő általánosításra.

Ad b) E témában pedig Deák – helyesen – éles különbséget tesz a törvény és a hitlevél között. A hitlevél mint előfeltétel a koronázás attribútuma, s más minőség, mint a törvényhozási eredmény. A hitlevél tartalma sztrikt, elemei a későbbi uralkodókat is kötik (így: eskü az ország jogaira, törvényeire, szabadságára; a visszaszerzett, illetve visszaszerzendő területeknek az országhoz csatolására stb.). A törvényhozási jog pedig a koronázott királyt megillető jogosultság, amelynek során az elé ter-

⁵⁰ MÁTHÉ 2021: 41–42.

jesztett törvényeket vagy elfogadja, vagy elveti, s azokat nem köteles szentesíteni.⁵¹

Ad c) A rendi hatalomgyakorlással és az uralkodóházzal kapcsolatos polémia mellett különös figyelmet érdemlő az a Lustkandl-tézis, hogy Magyarország törvényhozása (kompetencia) sohasem terjedt ki a regáliákra, a katonai és a pénzügyekre, valamint a külviszonyokra. A regáliák témában a felvetést azután tényekkel cáfolja Deák, felsorolásszerűen is impozáns törvénymennyiséggel. A bányák, a pénzverés, a só, a salétrom s a posta tárgyában 1492-től 1844-ig közel félszáz törvényt hozott a magyar országgyűlés.⁵²

De legislativae et executivae Potestatis Exercitio.

A negyedik kiemelt célzott polémia az 1790. évi XII. törvénycikkrel kapcsolatos, hiszen e *decretum* a végrehajtás gyakorlatáról is rendelkezett. Ténykérdésként kezelte a pátensekkel történő kormányzás tilalmát, amely csupán egyetlen esetben volt elfogadott, ha a pátens a törvénnyel egyező tárgyban született (a latin formula egyszerű kifejezésével: *publicatio debito cum effectu...*). A vitapartnerek közötti értelmezési különbség a mennyiségi, illetve eljárásjogi kondíciók eltérő megítélésében jelentkezett. A magyarországi gyakorlat ugyanis a rendhagyó, modelltől eltérő kihirdetési eljárást tiltotta, s így *ab ovo* az általános tilalom dominált. Lustkandl viszont a rendkívüli esetre vonatkozó (például lázadás, járvány miatt működni nem tudó kormányzók, törvényhatóság) pátenskiadást tekintette általános lehetőségnek: „*Das aber die oesterreichischen Länder mindestens seit der pragmatischen Sanction eine einheitliche Gesamtmonarchie gebildet haben, wovon Ungarn auch ein specieller Theil war*” (Lustkandl).⁵³

Deák Ferenc felkészültsége okán a rendkívül tanulságos szakmai vita végszakaszában elérkezett a partner előbb idézett „tromfjához”.

A szellem helyettesítéseként az erőfölényből támadó Lustkandl már nemes egyszerűséggel formulázta, hogy az osztrák tartományok, legalábbis a Pragmatica Sanctio óta, egységes összmonarchiát képeztek, amelynek Magyarország csak egy speciális része volt. A bécsi közjogász logikája zárt összmonarchiában gondolkodik. A *Gesamtmonarchie* speciális része tehát Magyarország is az osztrák örökös tartományokkal egyetemben: osztrák tartomány. Deák válasza pedig azon alapult, hogy az ausztriai tartományokat törvényes örökösödési joggal ugyanaz

⁵¹ DEÁK 1865: 112.

⁵² DEÁK 1865: 116–117.

⁵³ DEÁK 1865: 139.

az uralkodó, mégpedig elválaszthatatlanul, s feloszthatatlanul birtokolja. „A fejedelem azonossága okán képeznek az adott országok/ tartományok egy monarchiát, s így Magyarország is – de csakis ebben a korrelációban – a közös monarchia birodalmának része. De nem osztrák tartomány, hanem jogilag független entitás, mind törvényhozására, mind kormányzatára nézve. A Pragmatica Sanctiót nem az osztrák tartományokkal kötötte a magyar nemzet, hanem saját akaratelhatározásából választott uralkodójával, a magyar királlyal.”⁵⁴

Közjogtörténetünk egyedülálló vitájának tanulságai, egyben Deák Ferenc arzenáljának és meggyőző erejének fényes bizonyítékai. Olyannyira azok, hogy Deák Ferenc kiegyezési remekművében – az 1867. évi II. és XII. törvénycikkkel – egyértelműen visszaköszönnek.

Kameralisztika

A kameralisztika állambölcselete

Pázmány Péter nagyszombati egyetemének Budára helyezésével, 1777. november 3-án a jogi kar egy új tanszékkal, a *politialis* és *cameralis* tanszékkal gyarapodott. Ez tekinthető a jogi *facultas* jog- és államtudományi karrá történő kiteljesedésének.⁵⁵

A 18. századra az állam létformája és cselekvésének igazolása új államelméletre szorult. A régi államfelfogás alapján ugyanis a *Staatslehre* – *Staatstheorie* vallásos színezetű volt. Az abszolút állam tana így gyökeresen szakított az állam mint isten akarta képzművelés teóriájával, s a „*gottgewollte Gesellschaftsordnung*” tézist az emberek szabad

⁵⁴ DEÁK 1865: 142.

⁵⁵ E folyamatot Szaniszló József, az egykori Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársa nagybecsű monográfiakötetekben rögzítette az utókornak, emléket állítva a korabeli abszolút államnak, amelyet kameralisztikai igazgatású államnak is neveztek. Vö. SZANISZLÓ 1977. Lásd még GERLOFF 1937. Ennek az államnak jogbölcseleti meghatározását így fogalmazza meg Gerloff: formáját a természetjog szolgáltatta. Tartalmát pedig a kameralizmus adta, annak a kornak gazdaság- és közigazgatás-tudománya. „Tömören azt jelzi, hogy a kameralisztika gazdaságtudomány mivoltán túl igazgatástudomány is volt: az állam igazgatásához megkívánt ismeretek első rendszerezett összefoglalása. Hozzá lehet tenni, hogy ebben az értelmezésben sui generis jellegű studium, mert el nem vitathatóan a német fejedelmi állam terméke. Kétségtelen az is, hogy mint a legtöbb újonnan formálódó tudomány a kezdetlegesség jegyeit viseli magán. Ezért egyet lehet érteni Csizmadia Andor jogtörténész professzorral abban, hogy az új studium csupán a közigazgatástudomány szerény előfutárának tekinthető.” Lásd CSIZMADIA 1976: 11–12.

akaratából származó társadalmi szerződésre vezette vissza. Ez a társadalmi szerződés pedig a természetjog szülötte. Szellemesen érzékelteti ezt a változást Hugo Grotius *A háború és béke jogáról* című államelméleti alaplírájának analízisével a fentebb hivatkozott tanszéktörténeti kötet szerzője, Szaniszló József. Hangsúlyozza, hogy Grotius rendszerének kiindulópontja a teokrata felfogás istenségével szemben az ember, akibe a természet értelmet oltott, amely értelemnek a természetjog a lényeges alkotóeleme. A német szakirodalom igen találó kifejezéssel *vorstaatliches Recht*-nek nevezi a természetjogot, azaz olyan jognak, amely már az állam létrejötte előtt is megvolt. Az értelemmel felruházott embernek – veleszületett természetes jóakaratából fakadó – sajátos tulajdonsága a társas együttélésre való törekvés. Az emberrel veleszületett természetjog kiteljesedése – az emberi méltóság megvalósulása – azonban az emberi társadalom észszerű szükségleteinek kielégítése mellett lehetséges csupán. Ezt biztosítandó az emberek szerződést kötöttek egymással. Ez az úgynevezett társadalmi szerződés – egyben pedig az állam eredete is. Megjegyzendő, hogy noha az államtan szakított az állam teokratikus felfogásával, korántsem tette ezt a vallással.

A kameralisztika alkotóelemei

A mai korra már csak tudománytörténeti jelentőséget hordozó kameralisztika legfontosabb hagyatéka, tanúságtétele az ember boldogítása, s a jóléti állam megteremtése. Sokat idézett, meghatározó képviselőjük, Heinrich Zincke szerint a kameralisztika „a megélhetéshez szükséges mindenféle ügy alapos megismerésére szolgáló tanult, s egyben gyakorolt tudomány. E megismerésre támaszkodva kell a jó kormányzatot (*gute Polizey*) megteremteni és az ország közellátását egyre virágzóbbá tenni, ilyenformán az uralkodók és államaik vagyonállagát nemcsak megalapozni és megtartani szükséges, hanem a bevételek és kiadások okos egyensúlyával jól is kell igazgatni.”⁵⁶

A tudományos vélekedés szerint, a különböző állásfoglalások egybevetésével a kameralisztika tartalmi elemeinek csoportosítása a következő:

- gazdálkodástudomány (*Ökonomiewissenschaft*),
- igazgatástudomány (*Polizeiwissenschaft*),
- pénzügyi tudomány (*Finanzwissenschaft*).

⁵⁶ Vö. GERLOFF 1937.

Tény, hogy azokat az elképzeléseket, amelyeket a kameralisták az anyagi javak előállítására, a jó állampolgárok nevelésére, az általános közrend előmozdítására megfogalmaztak, az abszolút állam igyekezett a gyakorlatba is átültetni. Valójában a sokrétű végrehajtási tevékenység megjelölésére szolgált a *Polizey* kifejezés, amely így eredetileg olyanfajta államigazgatást jelentett, amelynek vezéreszméje az anyagi jólétben gyökerezett. Összegezve megállapítható, hogy a *Polizey* – terminus technikus – eredeti fogalmában az egész államigazgatást magában foglalta. A törvényhozó és végrehajtó hatalom szétválasztásának eszméje azonban aláaknázza a *Polizey* szó idézett átfogó értelmét. A törvényhozó hatalom kiépült a végrehajtó hatalom mellett, s az utóbbin belül az államnak a gazdasági élet és jólét előmozdítására irányuló tevékenysége kivált az államot és az állampolgárokat védő tevékenységből – hangsúlyozta értékelő összegzésében Szaniszló József.⁵⁷

A jogszolgáltatás újjászervezése – Novus Ordo (1711–1790)

A hatalmi ágak szétválasztásánál jelentkező hivatkozott problematika (törvényhozás, végrehajtó hatalom) pozitív hatással is járt. A neves Johann Heinrich Justi hangoztatta a jól működő igazságügyi szolgálat szükségességét. E téren ugyanis a természetjognak rövid, közérthető, áttekinthető törvényekre van szüksége. Az igazságszolgáltató szervezet arra összpontosított, hogy az embereket jogaikban, és pedig kizárólag törvény biztosította magánjogaikban oltalmazza. Az élet minden egyéb területe rendőri ügy, amelyben kizárólag az állam célját előmozdító mérlegelés domináljon – hangzott az átalakítási célkitűzés. Más szavakkal az igazságszolgáltatás területén, a törvény minden egyéb területen a szabad mérlegelés legyen a meghatározó tényező. A kameralisztikai igazgatású állam tehát elismeri az igazságügyi szervezet hatáskörébe tartozó magánjogot annak eljárásjogával együtt – de nem ismer „közigazgatási jogot”, csupán szabadjára engedett mérlegelést.

Ismert, hogy a 18. század az igazságügyi reformok megindításának meghatározó időszaka mind a magyar kezdeményezések, mind II. József egységes monarchiát kialakító programjának részeként, aki az 1785-ben kiadott *Novus Ordo Judiciarius* rendeletével próbálta gyökeresen átalakítani a bírósági rendszert. A magyar jogszolgáltatás megújulása már

⁵⁷ A kameralisztika az új kameralisták tanításában: lásd SZANISZLÓ 1977: I. 50–60.

III. Károly államszervezési programjához kötődik, s a reformterv kidolgozására 1715-ben jogi bizottságot küldenek ki. A *Systematica commissio* javaslatait az 1722/23. évi országgyűlés elfogadta, s közülük a legfontosabb a királyi Curia átszervezése és a kerületi táblák felállítását elrendelő törvénycikkek elfogadása volt. A királyi Curia (a hétszemélyes tábla, a királyi tábla) az alkalmilag összehívott, középkori oktáviális fórumból rendszeresen ítélező állandó hatáskörű felsőbíróssággá vált. Igen jelentős változást hozott továbbá a rossz hírű protonotáriális vándorbíróságok helyére lépő (hatáskörüket átvevő) kerületi táblák felállítása, amelyek 1724-ben kezdték meg működésüket.

A *Novus Ordo* s az ezt követő rendeletek radikális változásokat vezettek be. Döntő eredménynek tűnt a királyi bíróságok felállítása, s ennél is jelentősebb a közigazgatás elkülönítése a jogszolgáltatástól. Az elkülönítést az is példázza, hogy az egész bírósági szervezetet szoros egységbe foglalták a hétszemélyes tábla felügyelete alatt.

Az új alsófokú bíróságok 1787-től *judicium subalternum* elnevezéssel kezdték meg működésüket, s az új fórumrendszert a kir. bíróság – kir. tábla – hétszemélyes tábla reprezentálta. Az új rend a fellebbezést a jobbágyság számára is megnyitotta. A szakirodalom egyező véleménye szerint azonban a legnagyobb jelentőségű változást a bűnperek fellebbezhetővé tétele jelentette, amelyet a jozefinizmus egyik leghaladóbb intézkedésének minősített a magyar bírósági szervezet és perjog történetét, rendszerét feldolgozó jogtörténész triumvirátus: Bónis–Degré–Varga professzorok értékelő szintézise. A „tanisme” mindmáig nélkülözhetetlen jegyzete a jogászképzésben részt vevőknek.

A 18. századi igazságügyi reformok 1790. május elsejével „megszűntnek nyilvánítottak”, s a magyar jogszolgáltatás minden „anakronizmusával egy fél évszázadra a régi állapotába tért vissza”.⁵⁸

Hatalompolitikai – jogállam – nemzetiségi kérdések

Heilige Allianz

Az elmúlt 200 esztendő első felének kiegyensúlyozottsága a Szent Szövetség három alapítójának: I. Sándor orosz cárnak, I. Ferenc osztrák császár és magyar királynak, valamint III. Frigyes Vilmos porosz királynak

⁵⁸ BÓNIS–DEGRÉ–VARGA 1961: 51–56.

a katonai szövetségén és az általuk deklarált területrendezési és együttműködési elveken nyugodott.⁵⁹

Európa történetében a nagyhatalmi kezdeményezéseket nevezetes kongresszusok kísérték. Közülük is kiemelkedő a 19. századi bécsi kongresszus, amely 1914-ig eredményesen kezelte a nemzetközi válságokat, azaz száz esztendőn keresztül szinte „maradéktalanul” érvényesítette a fenti elveket.

Három követelmény együttes érvényesítése volt a záloga a kontinens eredményességének. Első a legitimitás, azaz a hatalomgyakorlás örökletes, avagy választás útján történő rendje, majd az egyensúlyban lévő államok szövetsége volt a kritérium, s végül a konfliktusok feloldásában mindig a jövő iránti felelősség dominált. Noha a francia forradalom eszméivel szemben hirdették meg a legitimitást, ám ebben a francia forradalommal szembeni restaurációban főként a monarchikus, dinasztikus szolidaritás fejeződött ki. Ez a hatalom továbbá keresztény volt: a trón és az oltár szövetségében épült ki, s végül meg tudott maradni kontinentálisnak. Ismert, hogy az idillinek tűnő kép nem volt konfliktusmentes: elég a görög válságra (1821–1829), az 1848. évi európai forradalmakra, majd a krími háborúra utalni.

A 19. század hatvanas éveire azonban a megváltozott érdekviszonyok felismerésével és megértésével a szövetség fokozatosan kezdte befogadni az új rendjével egyeztetendő, alapvetően új szemléletet követelő hatalmpolitikai elveket, s mindenekelőtt a jogállami intézményrendszer megteremtésének szükségességét hangoztatta.

Új hatalmpolitikai elvek

A jogállam két attribútuma a szabadság és a tulajdon szentsége: az állam-társadalom-egyen triászt tekintve pedig lényegesült követelmény, hogy a hatalom gyakorlására ellenőrző intézmények jönnek létre. A jogállamról az 1846-ban kiadott *Államlexikon* így ír: „Az erőszak állam csak akkor válik jogállammá, ha a törvényhozás a szabadon választott parlament kezébe kerül.” Ehhez kapcsolódik a politikai irodalomból Johann Gustav Droysen lényegre törő problémafelvetése: „[...] minden törekvés

⁵⁹ FERRERO 2002: 38–40.

célja, hogy megalapozzuk a fejedelem és a nép között azt az elmozdíthatatlan jogviszonyt, amely mindenkinek kijelöli a saját területét”⁶⁰.

Más megközelítésben tehát a korai jogállamfogalom a politikai liberalizmus kívánságainak összegzése. Ezek a kívánalmak: az uralkodó alárendelése a pozitív jognak (a *princeps legibus solutus* „évszázados dilemmájának” lezárása); az állami tevékenység joghoz kötése, s végül, de nem utolsósorban az, hogy a jogalkotás és végrehajtás formális lehetőségeit ne használják fel a polgárok alapvető jogaiba történő jogellenes beavatkozásokra.

Stahl és Mohl kategóriáinak analízisétől – *hic et nunc* – eltekintünk, de azt újfent hangsúlyozzuk, hogy a kialakuló új államban kompromisszum született a formális állam javára. „A jogállam jellegével egyáltalán csak a törvényes rend sérthetetlensége adott, nem pedig a tartalma. Az állam lényege: pontosan határozza meg és megváltoztathatatlanul biztosítsa a jog által saját működésének pályáját, határait, valamint polgárainak szabad mozgásterét. Az erkölcsi eszméket államként, vagyis közvetlenül ne valósítsa meg messzebbmenően, mint ahogy az a joghoz tartozik.”⁶¹ Világossá vált, hogy a biztos jogalapok, a jogvédelem, a bírák egyéni szabad mozgásterének megőrzése stabilizáló, s mi több, gazdaságilag előnyösen ható tényezők. A politikum érdeklődése így egyfelől az elérendő eredményekre összpontosult, másrészt a formális jogvédelem különösen a közigazgatási ügyek terén vált központi kérdéssé.

Mindez a kiváló Werner Ogris professzor szellemes megfogalmazásában: „A jogállam eszméje eltávolodott az államelmélettől és vehemenciával átugrott a közigazgatási jogra és a közigazgatás tudományra.”⁶² A döntő kérdést ugyanis az jelentette, hogy a biztosított jogok mennyire állnak meg a tapasztalás iskolájában. Erre született meg a közigazgatás ellenőrzésének kényszere, amelyet 1895-ben a német Otto Mayer fogalmazott meg: „A jogállam a jól szervezett közigazgatási jog állama, s ez nem más, mint a közigazgatás igazságszolgáltatási formájúságát jelenti.”

Ehhez járulva további sarokpontok voltak még: a hatalommegosztás, a bírák függetlensége s a katalógusba foglalt, mára többgenerációs alapjogok rendszere.⁶³

⁶⁰ MÁTHÉ 2015: 34.

⁶¹ MÁTHÉ–OGRIS 2010: 15–53.

⁶² Lásd 51. lábjegyzet.

⁶³ A jogállami alapelvek kiépítésének folyamatánál fontos, hogy a modell egyáltalán nem lezárt rendszer, állandó fejlesztésre, figyelemre szorul jelen korunkban is. Nincs garancia arra, hogy

Alkotmányozási stációk

A 19. század közepétől eltelt két évtized alkotmányozási és területrendezési stációi: 1848, 1849, 1851–1852, 1860–1861, 1865–1867 a Habsburg császár, az örökös tartományok és a Magyar Királyság közjogi helyzetének mikénti alakulását tükrözik. Mivel ennek az időszornak az utolsó előtti fázisában sem jött létre kompromisszum a császári kormányzat és a magyar rendek között, a kérdést Ogris szellemes megfogalmazásában „egyelőre jegelték”.⁶⁴ A bizonytalanra váló politikai helyzetben azonban az „évtizedes passzív ellenállást” – 1865–1867-re – több körülmény kedvező irányba, a megoldás felé terelte. Így Deák Ferenc politikai színre lépése; a már hivatkozott korszakos mű: az *Adalék a magyar közjoghoz* – a magyar közjog dogmatikájának kiemelkedő szintézise – a politikai viták, országgyűlési tárgyalások érdemi segítőjeként vezetett Deák Ferenc húsvéti cikkéhez, amelyben kinyilvánította a kiegyezés programját.

Az alkotmányfejlődési vázlat mozzanatait összegezve megállapítható, hogy az 1848. április 11-i magyar alkotmányos törvények lehetővé tették a szuverenitás kinyilvánítását azzal, hogy a *Gesamtmonarchie* perszonálunióvá osztható. Ennek kontrája az udvarban az volt, hogy Magyarország az államon belül csak különleges állásának fokozatát kapta, és federalizmusa tovább differenciálódott. S ezt a differenciálódást szorították vissza az államtól megkívánt mértékre a neoabszolutizmusban. Ennek uralkodói konklúziója volt, hogy a 48-as alkotmányok ellenében Magyarország az államtól alárendelt tartomány. Ehhez még hozzájárult a *Verwirklichungstheorie*, amely szerint a magyarok szabadságharcukkal eljátszották alkotmányukat.

Az 1860–61-ben éppen csak életre hívott differenciált federalizmus pedig a *Sistierung* periódus lezárultával (1865–1867) az Osztrák Császárságban mélyreható jogi változáshoz vezetett.

eredményei örök időkre megmaradnak. Fő példa erre a 21. századi Európai Unió: „A tagállamok ugyanis a saját és a közös politikai intézményrendszer kettősségének szorításában vergődnek” – jellemzi a helyzetet Martin Schulz, az Európai Parlament korábbi elnöke, akinek erről a *sui generis* formációról alkotott véleménye igen szemléletes: „Európában a nemzeti szuverenitás a hatalmi ágak elválasztásán alapul: van egy kormányunk, amelyet a parlament lezavazhat, és egy független bírói kar, amelyik őrökdi azon, hogy a törvényeket betartsák. [...] De amit mi most csinálunk, az nem más, mint hogy e rendszer egyes elemeit európai szintre emeljük, ám a hatalmi ágak elválasztása nélkül. Ami ebből kialakul, azt én Frankenstein Európájának nevezném.” LÓRÁNT 2013.

⁶⁴ MÁTHÉ–OGRIS 2010: 20–24.

A kiegyezési tárgyalások eredménye magyar részről Deák Ferenc érdeme volt, aki az európai politikai realitásokat felismerve az Osztrák Császárság (*Gesamtmonarchie*), illetve az önálló magyar állam érdekeit remek politikai és jogdogmatikai érveléssel ötvözve vitte eredményre.

A politikai kompromisszum pedig érdemben az Ausztria–Magyarország képletben realizálódott, ahol a császár a kiegyezéssel a „magyar tartományi hatalom hatásköreit birodalmi hatalommá” emelte, s így alakult a differenciált föderalizmus dualizmussá. Így különültek el tehát a magyar korona országai a ciszlajtániai tartományoktól.

E helyütt szükséges utalnunk újfent a Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság (1527–1867) három és fél évszázados alakulására, amelyre Deák Ferenc közjogi összegzésében három egymásba kapcsolódó szilárdsági próbát határoz meg. Az első I. Ferdinánd, Magyarország szabadon választott királyának koronázása jelentette, amely a birodalom tényleges alakulását reprezentálta. A második a Pragmatica Sanctio mint közösen elismert jogalap, amely „Magyarországnak és az ahhoz kapcsolt részeknek közjogi és belkormányzati önállóságát biztosította, hogy a törvényesen, rend szerinti egy közös uralkodó alatt álló, s feloszthatatlan és elválaszthatatlan országok, tartományok együttesen védekezhessenek, minden külső és belső ellenséggel szemben.” S végezetül a harmadik szilárdsági próbát a Habsburg-ház és a Szent Korona országai között az 1865. évi országgyűlést megnyitó trónbeszéd s az arra adott fölirati javaslatok, nemkülönben a 67-es bizottság tárgyalásai jelentették.

E tárgyalások eredményeként a császár készen mutatkozott a hatalomeljátszási elmélet feladására. 1867-ben visszaállították a magyar alkotmányt. Április elején a birodalmi gyűlés elfogadta a magyar törvényt. Június elején pedig lehetőség nyílt a császár apostoli királlyá koronázására.

A jogi relevanciájú kérdések tárgyalása mellett igen jelentősek voltak még a pénzügyi helyzettel összefüggő sorsdöntések. Niall Ferguson professzor írja *A pénz felemelkedése* című szintézisében: „máig hihetetlen, milyen domináns szerepet töltöttek be a Rotschildok a Waterloo utáni évtizedekben a nemzetközi tőke világában. Heinrich Heine szavaival: „Korunk istene a pénz és Rotschild a prófétája.”⁶⁵ Realitást tükrözött az a nézet, hogy egyetlen európai hatalom sem indíthat háborút, vagy jegyezhet állami kölcsönt, ha a Rotschild ház azt ellenzi. Így példaként

⁶⁵ FERGUSON 2010: 63, 94, 161. A század közepére a Rotschildok kereskedőkből alapkezelőkké váltak, nagy körültekintéssel gondozva a hatalmas államkötvény-portfóliójukat.

a kiegyezési tárgyalásokhoz – a császárnak a Magyar Királysággal történő mielőbbi kiegyezéséhez, a dualizmus létrejöttéhez – a Rotschildok támogató közreműködése is említendő.

Kiegyezési törvények

Megállapítható, hogy míg a magyar kiegyezési törvény a közjogi alapok tekintetében a Pragmatica Sanctión nyugodott, illetve a magyar király és a magyar rendek szerződésével jött létre, addig az osztrák kiegyezési törvény az úgynevezett 1867-es decemberi alkotmányhoz kötött. Az osztrák tartományokkal folytatott polémia ugyancsak kompromisszummal végződött: módosított formában ugyan, de megmaradt a *februári alkotmány az 1861-es alaptörvénnyel* egyetemben, ám ezeket hat törvénnyel egészítették ki. Ezekhez járult továbbá a 15 tartományi rendtartás és 15 tartományi gyűlés választási rendje a ciszlajtániai tartományok számára. A hat törvény a következő volt: a birodalmi képviseletről, az állampolgárok általános jogairól, a birodalmi bíróság felállításáról, a bírói hatalomról s a kormányzati és a végrehajtó hatalomról szólók. És végül kuriózumként: a Monarchia minden tartományának közös ügyeiről és azok kezelésének módjáról rendelkező törvény, amely módosításokkal ugyan, de megismételte a magyar kiegyezési törvény rendelkezéseit.

A magyar 1867. évi XII. törvénycikket – a magyar kiegyezési törvényt – ugyancsak további négy törvény teszi teljessé: a Transzlajtániát megtestesítő 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről; az 1868. évi XLIII. törvénycikk Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról; a nemzeti egyenjogúság tárgyában elfogadott 1868. évi XLIV. törvénycikk; és végül a hatalommegosztást realizáló, a végrehajtó hatalomtól elkülönülő bírói hatalomra vonatkozó alapelveket deklaráló 1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról.

Mindehhez rendkívül szemléletes a kettős monarchiát reprezentáló tartományi rend Cisz- és Transzlajtánia, továbbá Bosznia és Hercegovina tagozódását tekintve. Lábjegyzetben közöljük a koronatartományokat (Ausztria), a Szent Korona országait (Magyarország) és a sajátos jogállású Bosznia-Hercegovinát, amely negyedik pragmatikus ügyként a kettős

monarchia kondomíniuma lett a közös Pénzügyminisztérium irányítása alatt.⁶⁶

Politikai nemzet – nemzetiségi kérdés

A 19. század a nemzetállamok létrejöttének nagy korszaka. Ez a tétel látszólag ellentmondásban van az Osztrák–Magyar Monarchia közjogi képletével, ami nem a népnemzet, hanem a népek politikai nemzet kategóriáit releválta.

A politikai nemzet fogalom lényege pedig az, hogy az államterület az elsődleges, s az azon élő népek alkotják a nemzetet. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő népek így involválódnak a politikai nemzetben. Az osztrák közjogi felfogás – eredendően – *Gesamtmonarchie*-t tételez, s a Habsburgok örökös tartományainak egységét hirdeti. A magyar közjog ugyanakkor az önálló Magyar Királyság koncepciójából indul ki, s a koronázás tényével az osztrák császár mint egyben magyar király harmadik jogalanyként kapcsolja össze Ausztria–Magyarországot. Így a *kaiserliche und königliche Monarchie* területén élő népek közül a történelmi individualitásukat kifejezésre juttatni képes horvátok pedig a magyarokkal, s úgyszintén a lengyelek az osztrákokkal kötnek közös paktumot, mégpedig törvényi formában. Mintegy igazolódni látszik Bismarck aforizmája: *nem a nemzetek alakítják az államokat, hanem fordítva, az államok hozzák létre a nemzeteket*.

Kompromisszumra kellett jutni tehát mindkét államban egy másik nemzetiséggel is, el kellett érni ennek a másik nemzetnek az együttműködését a dualizmus elismerésében, és be kellett vonni őket az együttes kormányzásba. Két olyan nép, amelynél a nemzeti határ nem esett egybe a társadalmi határral, mint a ruténoknál vagy a szlovákoknál és részben a szerbeknél, illetve a románoknál. A kompromisszum ezeknél a népeknél nem csupán lehetséges volt, hanem társadalmi szempontból

⁶⁶ Ciszlajtánia – a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok; a 17 koronartartománynak nevezett terület: Cseh Királyság, Dalmáciai Királyság, Galícia és Lodomeria Királyság a Krakkói Nagyhercegséggel; Osztrák Főhercegség az Ennstól nyugatra; Salzburgi Hercegség, Stájer Hercegség, Karintiai Hercegség, Krajnai Hercegség, Bukovinai Hercegség, Morva Örgrofság, Felső- és Alsó-Sziléziai Hercegség, Tirolai Hercegesített Grófság, Voralberg tartomány, Isztriai Örgrofság, Görz és Gradiska Hercegesített Grófság, Trieszt szabad város és területei. Transzlajtánia – Magyar Királyság (benne az Erdélyi Nagyfejedelemség), Horvát–Szlavón Királyság, Fiume város és kerülete, Bosznia–Hercegovina (a Monarchia két részének kondomíniuma).

egyenesen kívánatos – elemzi a dualizmus elméletét és funkcióit kiváló tanulmányában Konstanty Grzybowski lengyel jogtörténész.⁶⁷ A tartományok történelmi individualitásának elve így volt eszköz az azonos cél: a dualizmus működése érdekében.

A 19. századi helyzetkép a vázolt jellemzők mellett – további árnyalással – feltétlenül kiegészítendő a nemzetiségi politika értékelésekor a népességi viszonyok százalékos áttekintésével.⁶⁸

A hatalmi egyensúly „záró” felbomlása – út Trianon felé

Talleyrand 1891-ben megjelent emlékirataiban⁶⁹ – ahogy életrajzírója megjegyzi – a hatalom legitimitásáról írt esszészerű részben rögzíti azt, ami a nyugati világ történelmének kulcsa a francia forradalomtól napjainkig. Így domináns az, hogy a hatalom gyakorlásának cselekvésmódja a nemzetek védelmét szolgálja. A legitimitáshoz időre van szükség, s emellett egyszerűnek, világosnak és koherensnek kell lennie a cselekvésnek.

Ám akármennyire is legitim a hatalom, a hatalmat gyakorlóknak alkalmazkodniuk kell korukhoz, a polgárokhoz. A kor azt kívánja, hogy az élenjáró civilizált országokban a legfőbb hatalom gyakorlása a kormányzottak köréből kiválasztott területek közvetítésével történjen. Ehhez pedig biztosítékok kellenek; ezek

- a személyi szabadság sérthetetlensége,
- sajtószabadság,
- a bírói hatalom függetlensége,
- a bíraskodás joga bizonyos esetekben a közigazgatásra tartozzék;
- miniszteri felelősség.

Ha legitim az uralkodó, akkor sem viselheti egyedül a hatalom súlyát, körül kell vennie magát népképviselői intézményekkel, ellenzékekkel.

⁶⁷ GRZYBOWSKI 1968.

⁶⁸ A statisztikai adatsorokat két mértékadó forrásból merítettük: VON SALIS 1955; HANTSCH 1953. A Gesamtreich nemzetiségi megoszlása pedig a következő: német 23,9%, magyar 20%, cseh 12,6%, lengyel 10%, horvát 5,3%, rutén 7,9%, román 6,4%, szerb 3,8%, szlovén 2,6%, olasz 2%, mohamedán ekkor 1,2%.

Az arányok pedig a Magyar Királyságban 1910-ben: 48,1% beszél magyarul, 14,1% román, 9,8% német, 9,4% szlovák, 8,8% horvát, 5,8% szerb, 2,3% rutén, 2,1% más.

⁶⁹ FERRERO 2002: 50, 63, 64.

„Mindaz, ami 1789 óta történt, nem volt más, mint hatalmas kaland, amely végül is a nagy félelembé torkolott, ideje volna tehát visszatérni az igazsághoz, újjáépíteni Európát.”⁷⁰

A történettudományi értékelések megoszlottak a bécsi kongresszus döntéseire vonatkozóan. A magasztaló elismerések mégsem egységesek. Pedig utoljára történik a hatalmi egyensúly legitimációjára, rekonstrukciójára kísérlet. Az értékelések egy része sajátos. Van olyan történettudományi álláspont is, hogy a francia imperializmustól való félelmet Oroszország megerősödése váltotta ki. Hiába volt Talleyrand zsenialitása, hogy a legyőzöttből a bécsi kongresszusra szövetségest csinált; mégis Sándor cár karizmája, döntése okán győzedelmeskedett, csakúgy, mint a II. világháború után. De maradjunk a 19. századnál! Az 1815-ben létrehozott német konföderáció helyébe a Hohenzollern-dinasztia vezette Második Birodalom lépett. Az ausztriai németek kívül rekedtek, de továbbra is ellenőrzésük alatt tartották a Habsburg Birodalmat mint a Német-római Birodalom valódi örökösét. Végül megjegyzendő – s ez nagyon lényeges –, hogy 1804-ben a *házról*, és nem a ház államáról döntöttek. Ezt a dinasztikus császárságot közigazgatási aktusok alapították.

A dinasztikus császárság megítélése

Közép-Európa a franciák szellemi konstrukciója németpolitikájuk szolgálatában – írja Catherine Horel francia történész. A szerzőt nem zavarta, hogy Ausztria többnemzetiségű parlamentáris monarchia. Mint ilyen, kulturális és történelmi fogalom. Jogi építkezése, multikultúrája példaértékű a *Zeitgeschichte* számára is, s az európai összhang kánonjaként fent kellett volna maradnia.

A nyugati politika nem volt hajlandó tudomásul venni ugyanis, hogy *a Habsburg-globalizáció legnagyobb kohéziós ereje az volt, hogy nemzeteket kulturális identitásukkal fogott össze egyetlen dinasztikus államban.*

Nem felejtethő továbbá az a történelmi tény, hogy a magyar koronával 1527-ben magyar királlyá koronázott Habsburg főherceg, I. Ferdinánd így az osztrák örökös tartományokkal és a magyar korona országaival alapította meg Közép-Európát mint politikai egységet.

Utalva a francia történész gondolatmenetére, jelezzük: a *status quo* félelmet keltett, s azt az érzést hordozta, hogy ebben a keretben

⁷⁰ FERRERO 2002: 50–63, 64.

a Monarchia továbbra is a nagypolitika játékos maradt. Tény azonban, hogy a gyűlölet évszázadának első évtizedeire a Habsburg-abszolutizmus fölött a politikailag instabil nemzetállamok felemelkedése aratott győzelmet.⁷¹ A háborús konfliktusokat lezáró béke sem kiegyensúlyozó volt, hanem inkább „a győztes mindent visz” logikáját követte.⁷² Trianon pedig a Monarchia utódállamainak elismerésével egy szövevényes érdekviszonyú Közép-Kelet-Európát hagyott hátra.

A Monarchia bukását követő „területrendezés eredményét” – Magyarországra nézve, számszerűsítve: az ország területének 2/3-át csatolták el; a kedvezményezettek százalékos arányban: Románia 31%, Csehszlovákia 18,9%, délen: 12,8%, nyugaton 1,22% – egy nagy formátumú politikus, kiváló elme: Henry Kissinger professzor, a 20. század kiemelkedő diplomataja és diplomáciatörténeti elemzője értékelésében kívánom a továbbiakban közvetíteni:

„Mivel Keleten nem létezett olyan nagyhatalom, amellyel szövetkezett volna, Franciaország az új államokat próbálta erősíteni. Támogatta az új kelet-európai államokat, hogy minél több területet vegyenek el Németországtól, és abból, ami még Magyarországból megmaradt. Nyilvánvalóan az új államoknak megvolt az indítéka, hogy bátorítsák azt a téveszmét, miszerint ők fogják alkotni az egyensúlyt Németországgal szemben.” Azonban ezek az újonc államok nem voltak képesek átvenni Ausztria és Oroszország addigi szerepét. Túl gyengék voltak, belső konfliktusok és kölcsönös rivalizálások gyötörték őket. Kissinger végkonklúziója: „Ennek a folyamatnak a végén, amit az önrendelkezés nevében hajtottak végre, csaknem annyi ember élt idegen uralom alatt, mint az Osztrák–Magyar Monarchia idején, azzal a különbséggel, hogy most sokkal több, sokkal gyengébb nemzetállam között osztották meg őket, s ezek, hogy még jobban aláássák a stabilitást, egymással is konfliktusban álltak.”⁷³

Kissinger politikai előrelátása beigazolódott. Az I. világháborút lezáró párizsi békerendszer nem egyensúlyi rendszer volt, s ennek következménye vezetett el a II. világháborúhoz, amelyben a vesztesek nagy igyekezettel törekedtek annak visszanyerésére, amit elvesztettek.

⁷¹ „Egészében véve a nagy multinacionális birodalmak a múlt intézményei; azé az időszaké, amikor az anyagi erőt sokra tartották, a hazafiság elvét pedig még nem ismerték fel, mert a demokrácia nem valósult meg.” Tomáš Masaryk 1918, idézi FERGUSON 2008: 141.

⁷² BAKACSI 2015.

⁷³ KISSINGER 2000: 239.

A II. világháború utáni békerendszer ismét nem egyensúlyi. Követték ugyan kooperatív elemek, de a kibontakozó hidegháború logikája nyíltan versengő volt, ami egyenesen vezetett el a fegyverkezési verseny és a két-pólusú hatalmi világrend kialakulásához. „A második világháború után a párizsi békemegállapodással Európa megindult a transzatlantivá válás útján, elvesztve világpolitikai befolyását”.⁷⁴

Az 1989. december 2-i máltai megállapodás pedig – Kelet-Közép-Európa újraintegrációjával – már teljesen más minőséget hordozott, hiszen az USA által közvetített washingtoni konszenzus szellemében kellett ezeknek a területeknek visszatérnie a 20. századi római szerződések politikai és gazdasági kapcsolatrendszeréhez.

„A Grand Strategyvel egypólusúvá vált világban Kelet-Közép-Európa integrálódása még inkább távolodott a korábban elfogadott elvektől. A washingtoni konszenzus elemeinek sorrendje – privatizáció, dereguláció, kereskedelmi liberalizáció – a nemzetközi pénzvillág forgatókönyve alapján realizálódott. A programalkotóknak ugyanis nem sikerült az államiság különböző dimenzióit konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok miként kapcsolódnak a gazdasági fejlődéshez. A privatizáció ugyanis hatalmas aszimmetriákat szült, amelyek korrigálása az állam feladata lett volna. Találón jegyezte meg Milton Friedman, a szabadpiaci közgazdaságtan legkiválóbb képviselője: »Kiderült, hogy a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál.«”⁷⁵

Koherens jogrend nélkül valóban nem lehetséges európai civilizáció!

*

„Az elmúlt ötszáz esztendő hozta a legnagyobb, legszélesebb körű haladást az emberiség történetében. Ha a történelemnek egyáltalán van tanulsága, akkor az az, hogy a folyamatosság ugyanolyan erős, mint a változás, mert az emberi természet nem változik. Ez nemcsak az evolúció és a történelem közti különbséget jelenti, hanem a valóság elfogadását is, azzal a felelősséggel együtt, amiről nem marad, nem maradhat le.”⁷⁶

Goethe intelmeivel a jövőnkrol: „[...] cselekedni könnyű, gondolkodni nehéz, gondolkodva cselekedni egyedül érdemes.”

⁷⁴ BAKACSI 2015: 53.

⁷⁵ GECSÉNYI-MÁTHÉ 2009: 18.

⁷⁶ LUKACS 1994: 434–435.

Összegzés

Kötetünk kettős szerkezetű. Egyrészt fejlődéstörténet-összegzéseket, másrészt mának szóló államelméleti tételezéseket tartalmaz. A historiográfiai rész bevezető tanulmánya a római birodalom bukásának okait vizsgálja. Az ezeréves magyar állam első 500 évének alakulását, az államszervezés hatalmi-dinasztikus és kulturális rendszerét a második tanulmány mutatja be. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia együttélésének 400 esztendejével, az összetett monarchiák Európájával pedig a harmadik tanulmány foglalkozik, amelynek módszertanában a jogdogmatikai elemzés, az államszervezeti működés és az államok közötti érdekviszony alakulásának analízise domináns. Ide épül be továbbá – rendhagyó módon – az összegzést kiegészítő *Továbbgondolás* című pontban az alkotmányfejlődési ív dogmatikai elemzése, amely az Európai Unió közelgő szervezeti átalakulása előtti kérdéseket érinti. A negyedik tanulmány a Trianon utáni évtizedek közjogi kérdéseit analizálja, a szuverenitás visszaszerzésének kísérleteit teszi vizsgálat tárgyává.

A reformáció meghirdetése, mint ismert, jelentős hatást gyakorolt a Nyugat fejlődésére, s ez sajátosan egészült ki a Habsburgok különös érdeklődésével, a közép-európai térség permanens átalakítási igényével. Az 1527-ben a magyar koronával felkent Habsburg főherceg politikai-modernizációs programja négy évtized alatt az igazgatás, a pénz- és hadügyek területén meghatározó alapokat teremtett a 17–18. századi változások befogadására is. A magyar korona országai és az osztrák koronatartományok együttese, a 16. század dinasztikus összetett államának tagjai belső szuverenitásuk okán – John H. Elliot megfogalmazásában – az összetett monarchiák Európáját (*Europe of composite monarchies*) – képviselték.⁷⁷

Az összetett monarchiák Európája – a szakirodalom által is elismeren – időtállóan történt: I. Ferdinánd sikeresen „centralizálta a Habsburgok osztrák ágának közép-európai államkomplexumát”. A Magyar Királyság kizárólag a Habsburg Monarchiának volt része. Magyarországot a Habsburgok mindvégig magyar királyokként és nem német-római császárokként kormányozták. Pálffy Géza, kiváló történészprofesszorunk akadémiai doktori értekezésében hangsúlyozta: „Az erős integrációs tendenciák és a sikeres centralizációs intézkedések ellenére a Magyar

⁷⁷ PÁLFFY 2008: 219.

Királyság a monarchián belül mégis mindvégig jelentős önállósággal, *korabeli értelemben* tekintélyes állami szuverenitással rendelkezett.”⁷⁸

A Habsburgok monarchiájának az államfejlődését sokkal inkább tekinthetjük evolúciónak, azaz hosszú fejlődési folyamatnak, mint gyorsan végbemenő „abszolutisztikus” forradalmaknak.

A második évezred leghosszabb életű birodalma a Német-római Birodalom volt, amely Nagy Károly koronázásától 1806-ig állt fenn. A Habsburgok és Romanovok kontinentális birodalmai több mint háromszáz évig domináltak, s az I. világháború után gyors egymásutánban „múltak ki”.⁷⁹

Niall Ferguson *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története* című művének fő kérdései a 20. századról: e században a vezető szerepet a nemzetállamok játszották? Inkább elmondható ezekről az államalakulatokról, hogy akár mindegyik több emzetiségű, sőt inkább birodalmi jellegű, semmint nemzetállami. Továbbá: e század erőszakosságát a nemzetállamok kialakításának tudjuk be? Ámde számít-e egyáltalán, hogyan kormányozzák a világot?

A 20. század legfontosabb tényezője: a Nyugat hanyatlása. A 20. század közepén az USA, a II. világháború végére, ki nem mondott birodalmi hatalmának delelőjén kevesebb hatalommal bírt, mint az európai birodalmak fél évszázaddal azelőtt. A Nyugat hanyatlásában a II. világháború jelentette a fordulópontot. Soha nem tudta visszaszerezni azt a hatalmat, amelyet 1900 körül élvezett. Ha a Kelet elnyugatosította volna magát, akkor továbbra is hihettünk volna a nyugati győzelem gondolatában. Ellenkezőleg, a legtöbb ázsiai nacionalista ragaszkodott egy sajátosan önálló modernizáció végrehajtásához: csak azt vegyék át a nyugati modelltől, amire szükségük van céljaik eléréséhez, és megőrizték a hagyományos kultúrájuk lényegi elemeit.

A 20. század fejlődésének valódi íve: nem a Nyugat győzelme, hanem a birodalmak válsága. Az ázsiai társadalmak folyamatosan modernizáltak önmagukat, avagy az európai uralom alatt modernizálódtak. Mindez nem más, mint a világ újrafelosztása, az 1500 utáni négyszáz évben kibillentett egyensúly helyreállítása a nyugati és a keleti világ között.⁸⁰

John Lukacs magyar származású amerikai történész, a Chestnut Hill College professzora hangsúlyozza meggyőződését *A XX. század és az újkor vége* című esszéketében: „Emberi állapot, hogy élni előre

⁷⁸ PÁLFFY 2008.

⁷⁹ FERGUSON 2008.

⁸⁰ FERGUSON 2008.

élünk, de gondolkodni csak visszafelé tudunk.”⁸¹ Az az axióma, hogy a társadalmi változás normális dolog – ami a francia forradalom örökségének tétele –, 21. századunkban klasszikusan nem érvényesül. Innen a jelenkori „nagy kaland” minősítés is az elmúlt 200 év meghatározó szellemi irányára. Igen találó Immanuel Wallerstein (New York-i Állami Egyetem) *Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát?* című tanulmánya, amelyben megkérdőjelezi a 19. század nagy iskoláinak álláspontját, s javaslatot tesz néhány alapvető probléma újragondolására.⁸² Ez az újragondolás az európai szellem, amely a kritika szelleme is, és amely képes különbséget tenni, összehasonlítani és dönteni. Párhuzamot vonva, s kiterjesztve az ázsiai gondolkodásmódra is: a „kiterjesztett szabadságfogalom és a legteljesebb boldogságról alkotott kínai elképzelés közé gond nélkül egyenlőségjelet tesznek. Vagyis szabadnak vagy boldognak lenni [...] az emberi létezés legfelső fokának tekinthetjük, másképpen fogalmazva: ez embervoltunk kiteljesedése, nembeliségünk megvalósult lényege.” Az orientalista, keletkutató Sári László gondolatát folytatva: „Az ázsiai elgondolás szerint így jön létre az *ember* mint tökéletes műalkotás, aki egy a mindenséggel, a végtelenséggel. A legtöbb, amivé válhat. [...] Nincs értelme megszabni, hogy mivé lehet az ember. Lehetőségének lényegi határtalanságában [...] csupán egy határ van: a múlt. A múltja szerint él. Egyszóval nincs természete az embernek, csak történelme.”⁸³ A felvilágosodás kori emberi jogok deklarációja és az ázsiai gondolkodás alfája és omegája közös pontban tehát találkozik, ha más és más a céltételezés útjuk is.

Niall Ferguson, a brit történész-nemzedék legismertebb képviselője, a politikatudományok és a pénzügytörténet professzora *Egy ragyogó világ* címmel közzétette John Maynard Keynes értékítéletét a Monarchiáról.

Facta loquuntur:

„A világ 1901-ben olyan egységes volt, mint azelőtt soha. Keynes nézete a gazdaságról: ha egyszer ez az integráció megbomlik, nagyon nehéz lesz helyreállítani.

- A gazdasági egymásrautaltság minden addiginál nagyobb eredményt hozott. A versengő birodalmak világában a *reálpolitika az erő számbevételén és a nemzeti érdekeken alapuló külpolitika.*

⁸¹ LUKACS 1994: 421.

⁸² WALLERSTEIN 1990.

⁸³ SÁRI 2020: 307.

- »Mi a helyzet azokkal a társadalmi problémákkal, amelyek a versengő birodalmak világában erőteljesen hatnak: az ország erkölcsi hajszálygyökereit elpusztító szekularizmus, a közömbösség, avagy a tiszteletlenség? A minden kétséget kizáró bizonyítékok szerint bár, ragyogó, ám mégsem arany korról van szó!«⁸⁴

„Ki látta át mindezt szembetűnően? – Az új évszázad beköszöntét jelző gondolatok sokszínűségét, a Musil által »lángra lobbant láznak« hívott jelenséget; a különleges gondolat terjedését, Einstein fizikáját, Freud pszichoanalízisét, Hofmannstahl költészetét, F. Kafka regényeit, Karl Kraus szatírját, Gustav Mahler szimfóniáit, Josef Roth novelláit, Arthur Schnitzler színdarabjait, Ludwig Wittgenstein filozófiáját, melyeknek hatására a gondolatok szabadon hatottak; ám mindvégig tisztában kellett lennie az egyéni és kollektív sors sebezhetőségével. Mindenki más módon, de mindenképpen haszonélvezője volt a századvég globális integrációjának és a hagyományos felekezeti korlátok megszűnésének. Mindenki vidáman élte világát ebben a »kavalkádban«, amit Musil »Kakániának« nevezett, és ami nem volt más, mint egy birodalom, amely olyannyira a nyelvek, kultúrák és népek sokszínűségén alapult – láthatatlan szálakkal az idősödő császár gravitációs erejéhez kötve, hogy úgy tűnt, mintha a relativitáselmélete a politika világában is értelmezhető lett volna.»⁸⁵

Igaza volt Keynesnek, amikor azt állította, hogy „az 1901 körüli időszak egyedülálló epizód volt az emberiség történetében. Kár, hogy nem tarthatott sokáig.»⁸⁶

Továbbgondolás

A 20. század legbölcsebb közép-európai filozófusaként számontartott lengyel Leszek Kołakowski *A civilizáció a vádoltak padján. Korrekt nézeteim mindenről* című monográfiájában – a többi között – közzétette „a Filozófia és a Politika tudományok Nagy Enciklopédiájának modern dekonstruktivista változatát”.⁸⁷ Szellemes, kifejező, aforisztikus tömörségű fogalmai közül négyet kívánok idézni a *Továbbgondolás* bevezetése-

⁸⁴ FERGUSON 2008: 40–42.

⁸⁵ HAHNER 2019: 295–299.

⁸⁶ FERGUSON 2008: 40–42.

⁸⁷ KOŁAKOWSKI 2023. A lengyel kiadás címe: *Moje słuszne poglądy na wszystko*.

ként. Elsőként a liberalizmust említem: „[...] akkor lesz jó, ha mindenki a saját dolgával törődik és nem másokéval.” A konzervativizmusról írott pedig e tanulmány (III.) zárógondolatához kötődik: „[...] később már nem volt soha olyan jó, mint Ferenc Jóska alatt.” A másik két fogalom-meghatározás pedig a jelenkori közjogi helyzetre igen kifejező utalás. Ezek a következők – íme a Wittgenstein-formula: „fecseghetünk bármiről, csak találjunk ki magunknak szabályokat.” S végül a negyedik Rousseau-tól: „egyre rosszabb és rosszabb és jaj mi leszen.”⁸⁸

Az európai egységesítési folyamat

Az európai egységesítési folyamat stációira utalva főbb jellemzőként kiemelendő, hogy az emberiség története a civilizációk története, s a civilizációk fogalmaival írható le. A civilizáció és kultúra egyaránt egy adott nép életmódjának egészére utal. Samuel Huntington professzor, a témában mindeddig meghatározó, kiváló szintézis írója hangsúlyozza, hogy mindkét fogalom részét képezik „az értékek, normák, intézmények és gondolkodásmódok, amelyeknek az egymást követő nemzedékek egy adott társadalomban elsődleges jelentőséget tulajdonítanak”.⁸⁹ Kifejező továbbá Wallenstein definíciója is, amely lényegi összetevőre utal: „a civilizáció világszemléletek, struktúrák sajátos összefüggésrendszere, mely egyfajta történelmi egészet alkot és amely egymás mellett él”.⁹⁰

Ebből fakad, hogy az emberekből álló közösség egyetemes emberi társadalom. Az erkölcsi elvek így a közös emberi tulajdonságokból, „az egyetemes, emberi természetből erednek”, s megtalálhatók minden emberi kultúrában.

El kell fogadnunk Huntington realitáson nyugvó következtetését, hogy „nem egy adott civilizáció egyetemesnek kikiáltott értékeit kellene hirdetni és támogatni, hanem – a kulturális együttélés érdekében – a legtöbb civilizációra érvényes közös jellemzőket kellene megkeresni. *Egy többcivilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni, ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget és a közös jellemzőket kezdi keresni.*”⁹¹

⁸⁸ KOŁAKOWSKI 2023.

⁸⁹ HUNTINGTON 2004: 50.

⁹⁰ WALLERSTEIN 1990.

⁹¹ HUNTINGTON 2004: 50.

Am 21. századunkban egyrészt a „civilizáció általában magasabb anyagi szintre kerül, s ez hatással van az erkölcs és kultúra fejlődésére. Néhány évtizede pedig már »a pusztító káosz« paradigmája igazolódott be; a joguralom világszerte csődöt mondott, nő az anarchia, burjánzik a bűnözés; transznacionális maffiák és drokartellek jöttek létre; a család – mint modell – elvesztette hagyományos értékét, megszűnőben a társadalmi összefogás; nő az etnikai, vallási és civilizációs konfliktusok száma; egyre inkább a fegyvereké a hatalom, s drámai hatású háborúk kezdik »uralni« a világot.”⁹²

Dermesztő prófécíát közvetít Huntington: „a civilizációt hamarosan a barbárság kora váltja fel, s elképzelhető, hogy egy eleddig példa nélkül álló jelenség, a globális méretű sötét Középkor köszönt az emberiségre.”⁹³

Egyébként már a II. világháború után közvetlenül felsejlett a veszély, amelyre Lester Pearson, a Princeton University professzora is felhívta a figyelmet: „feszültség, háború és katasztrófa fenyeget.”⁹⁴ A jóslat sajnálatos módon részben bevált a Huntingtontól vett citátum által igazoltan. Így a civilizáció jövője a nagy civilizációk politikai, vallási, szellemi vezetőinek együttműködésén és megértésén múlik. Az elkövetkezendő időszakban a „világ békéjét leginkább a civilizációk összecsapása fenyegeti, és a világháború veszélyét egyedül a civilizációk segítségével létrehozott nemzetközi rend háríthatja el.”⁹⁵

Az Európai Unió

Az említett nemzetközi rendben vizsgálódásunk szempontjából kiemelkedő jelentőségű az Európai Unió szerepe; releváns továbbá Nyugat-Európa magállamainak és Közép-Európa tagállamainak viszonya; nem is említve a brüsszeli döntéshozók és az adminisztráció felelősségének problematikáját. Az eltelt évtizedek tanulságai, eredményei mellett is indokolt az Unió hitvallását, feladatait felidézni:

„Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben

⁹² HUNTINGTON 2004: 556.

⁹³ HUNTINGTON 2004: 556.

⁹⁴ PEARSON 1955: 83–84.

⁹⁵ HUNTINGTON 2004: 557.

tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”⁹⁶

Az Unió „[e]lőmozdítja a gazdasági, a társadalmi és a területi kohéziót, valamint a tagállamok közötti szolidaritást. Az Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását.”⁹⁷

„Az Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, ideértve a regionális és helyi önkormányzatokat is. Tiszteletben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét.”⁹⁸

Jaltától Máltához

Az „első Jalta” revízióját s „eredményét”: az Európai Uniót az elmúlt évtizedek főbb trendjei determinálták. Az 1989. évi máltai csúcstalálkozó szimbolizálta az Egyesült Államok által korábban (1985-ben) kidolgozott *Grand Strategyt*, a nagy váltást: azt, hogy a világ elbúcsúzik egy korszaktól, és belép egy másikba. E másik világnak az alapkérdése az volt, hogy Közép-Kelet-Európa miként integrálódjon Nyugat-Európához. A szovjet–amerikai kondomínium verziótól a rajnai modellt megtestesítő jóléti államideálon át a véglegesült washingtoni konszenzusig vezető út okszerűen határozta meg a jelenkori viszonyokat. Ebben a folyamatban a magyarországi rendszerváltozásnak nevezett átalakulást, az euroatlanti eszmerendszert közvetítő demokratikus alapértékeket és hagyományokat megjelenítő Alkotmány, a neoliberális gazdaságpolitika jegyében – a washingtoni konszenzus sokkterápiás végrehajtásaként – a koncepciótlan privatizáció, s az azt elősegítő dereguláció, az állam szerepének erőteljes visszaszorítása kísérte. Ma már – az új Alaptörvény idején – teljesen világos, hogy Lord Dahrendorf akkor

⁹⁶ 2007. évi CLXVIII. törvény az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról szóló lisszaboni szerződés kihirdetéséről, 1A. cikk.

⁹⁷ 2007. évi CLXVIII. törvény, 2. cikk.

⁹⁸ 2007. évi CLXVIII. törvény, 3A. cikk.

rendszeresen idézett metaformája több volt, mint tévedés. Nevezetesen a dolgoknak előbb rosszabbra kell fordulniuk ahhoz, hogy megjavuljanak, s a térség népeinek végig kell menniük a siralom völgyén, hogy eljussanak a kapitalizmus kánaánjába.⁹⁹

Nos, ez a hosszú menetelés mindmáig tart, amelyben a nem észszerűen zajló átalakulási válsághoz egy pénzügyi (derivatíva) válság is társult. Nem véletlen tehát, hogy az állami tulajdon féktelen lebontásával létrejött túlsúlyos magángazdaság és a multinacionális vállalatok együttese meggyengítette és több területen hatástalanította az állami szerepvállalást. Ezeknek a 20. század végétől kezdődő demokratizálódási folyamatoknak az a legnagyobb problémája, hogy nem sikerült az államiság különböző dimenzióit egymástól konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok hogyan kapcsolódnak a gazdasághoz. Találón jegyezte meg – mint arra a korábbiakban már utaltunk – Milton Friedmann, a szabadpiaci közgazdaságtan legkiválóbb képviselője: „Kiderült, hogy a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál.”¹⁰⁰

Köztudott, hogy Európa történetének harmadik egységesülési stációjánál tart. Az első sikeres Európa a Karoling Birodalom volt, s ez a már egyesülő Európának az egyetlen mintája, mert a jelenlegi nagyságában is felülmúlja Nagy Károly birodalmát. Az új Harmadik Európa igazi dilemmája a jóléti állam és a gondoskodó állam közötti választási alternatíva. A *Rechtsstaat – Verfassungsstaat* milyen formációvá történő átalakulása a jelenkor nagy államelméleti projektje. Az új európai intézményrendszer létrehozásakor arra kell törekedni, hogy az Európai Unió mint *sui generis* intézmény az emberi jogokat valóban realizáló, azokat egyenlően kiterjesztő emberibb társadalomként funkcionáljon. Világos, hogy a jog és az Alkotmány szerepe még központibbá válik, mint az eddigiekben volt.

Az uniós jog problematikájához

Az uniós jog elmélete kidolgozatlan. A tagállamokat integráló, *sui generis*ből jogi személyé váló alakulat joga ezért a nemzeti jogokhoz

⁹⁹ A privatizációs folyamatokat kiválóan elemzi BEREND T. 2008: 45–55. A téma monografikusan is megjelent a Cambridge University Kiadónál 2008-ban.

¹⁰⁰ GECSÉNYI-MÁTHÉ 2009: 18–34.

viszonyítottan kerül definiálásra. A jogállami hivatkozás mindig csak tagállami érintettségű lehet.

Az Unió szövetséges tagállamokhoz kötődő rendszer, amely a nemzetközi jog mentén szerveződött, s amelyben a tagállamok által szuverenitásuk egyes átengedett elemeiből ötvöződnek a nevesített hatáskörök. Tehát nincs saját hatásköre: *Kompetenz ohne Kompetenz* formula jellemzi. Létrejött egy olyan jogrendszer, amely a tagállamok jogrendszerébe illeszkedik, s úgy viselkedik, mintha szövetségi állam lenne, ahol a demokratikus deficit kiegészül alkotmányos deficittel. Említendő továbbá az a közismert tény, hogy az Európai Bíróság nem csupán jogértelmező, hanem jogalkotó hatáskörrel is rendelkezik. Az alapjogok érvényesülését pedig egy jogtriász: a nemzeti jogok, az EU joga és az emberi jogi koncepció szolgálja.

E címszavakban jelzett tényhelyzet minden jogász számára (nem politikus, ámbár léteznek jogvégzett politikusok is) bizonyítja, hogy az Európai Uniónak új jogdogmatikai rendszerre van szüksége. Az új alkotmányos fogalmak mellett a többi között a komplementer, párhuzamos hatáskörök új szellemű meghatározása indokolt.

Minderre figyelemmel teljes egyetértés alakult ki az új feladatra mozgósító kezdeményezéssel, Armin von Bogdandy professzor a heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht igazgatójának *A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben* című kiáltványával (a továbbiakban: Kiáltvány).¹⁰¹ Bogdandy célkitűzése az EU mint politikai projekt sikerének támogatása, mégpedig teljesen új alapokon: az Európai Kutatási Térség létrehozásával. Ez a keret a források biztosításával lehetőséget teremthet egy egészen új jogi dogmatikai rendszer kiépítésére, amely a globalizált világ igényeinek a nemzeti jogtudományokkal egyeztetetten megfelelelhet. Így az európaizálódás – a nemzeti jogtudományok identitásának figyelembevételével – mintegy korparancsként jelentkezik. Egyébként már jelenleg is olyan mértékű a nemzeti jogrendek európaizálódása, amit legkifejezőbben az európai jogi térség (*Europäischer Rechtsraum*) formulával jellemezhetünk.

A jogdogmatikai jogtudomány tehát új kihívásokkal néz szembe. A jog-összehasonlítás klasszikus módszerével ugyanis minden generációnak meg kell írnia a saját jogtörténetét, ám állást is kell foglalni, hogy a *Zeitgeschichte*, azaz a leendő közös jogi térségben milyen különféle

¹⁰¹ A projektet a *Magyar Jog* 2012. évi áprilisi számában tette közzé a Szerkesztő Bizottság. BOGDANDY 2012.

nemzeti fejlesztési utak lehetőségei.¹⁰² Az európai jogi térség modelljének kialakítása pedig felkészült kutató jogtudósokra, kiváló gyakorlati jogászokra hárul, s a jogvégeztséggel nélküli politikusok pedig az EU politikai projektjének felelősei maradnak, mert itt az utak már szétválnak.

Az „új” *ius commune*

Bogdandy professzor próféciján gondolkodva jogtörténészként az a véleményem, hogy az európai jogi térség – *mutatis mutandis* – már létezett az első Európa felbomlása utáni századoktól a 18. századi kodifikációkig. Szó a *ius commune*, ami a glosszátorok által kifejlesztett *sui generis* jogrend, a jogtudomány és jogi kultúra, amelynek alapja a kommentált római jog, az egyházi és a hűbéri jog elemeivel, amely szoros szimbiózisban volt a *ius proprium*mal, a helyi jogokkal.

A *ius commune* nem törvényi, hanem jogtudományi (iurisprudenciális) jog. A *ius commune* legnagyobb része nem törvényhozási akttal születő jogrendszer, hanem tudósjog, amelyet a jogtudománnyal foglalkozók alkotnak. Tehát a korabeli Európa nem a legiszlátív unifikáció, hanem a iurisprudenciális jogegységesítés útját járta. A *ius commune* „állam nélküli” jog, nincs központi hatalom, amely a normát kibocsátaná. Sőt központi bírói hatalom sincsen, amely az értelmezési problémát eldöntené, s ezt ugyancsak a jogtudós – a *communis opinio doctorum* – végzi el.

A *ius commune* szubszidiárius jellegű, azaz a helyi jogot, a *ius proprium*ot kell elsőként alkalmazni, s ha ez nem elégséges, úgy a *ius commune*t szükséges kölcsönözni. A *ius commune* tehát nem rivalizál, mi több nem lép az elsődlegességi pozícióba, mint a jelenkori EU-jog, amely nem dogmatikai törvényszerűségként, hanem jelenleg autoritativ tényezőként dominál. Az tehát semmiképp sem jellemzi, ami a *ius commune*t, hogy ennek a *ius proprium*ra gyakorolt hatása valós tudományossá válásával írható le.¹⁰³

Meggyőződésünk, hogy az európai jogi térség és a jogtudomány művelőinek együttese, az európai uniós és a nemzeti jog kölcsönhatása csak akkor lehet eredményes, ha a *ius commune* – *ius proprium* történeti törvényszerűségeit követi.

¹⁰² A magyar jogtörténeti szintézis 18 jogtörténész közös munkájaként készült el. MÁTHÉ 2017.

¹⁰³ BÓNIS 2011b: 168–176.

A nemzeti alkotmánybíróságok delegáltjainak kollégiuma

A közös európai jogi térség és az újkori *ius commune* kiváló megoldásnak tűnik a 19–20. századi jogi hatalmi rendszer, fogalomtár jelenkorra erőltetett meghaladására. Ehhez azonban valamennyi európai parlamenti képviselő jóindulata sem elegendő. Vannak ugyanis olyan jogdogmatikai problémák, amelyeket nem lehet csak pusztán büro „felkészültségével” elintézni.

Ezért ismét felidézendő az a javaslat, amelyet 2009 őszén a Budapesten rendezett V. Európai Jogász Fórum záróülésén a plénum résztvevői elfogadtak. Köztudott, hogy az Európai Unió jogászai, elsőként a német jogásztársadalom képviselői hozták létre a kétévenként – a Deutsche Juristentag mintájára – szerveződő szakmai fórumot. Eleddig Nürnberg, Athén, Genf, Bécs, Budapest adott otthont a tanácskozásnak. 2011-ben Luxembourgban került sor e rendezvényre. Budapesten az európai ügyészség, a határon átnyúló bűnözés, a fogyasztóvédelem, kereskedelmi jog témáin kívül az újkori szuverenitás kérdéseit vitatták meg.¹⁰⁴ A részleteket mellőzve a plénumon – a többi között – elfogadott javaslatra utalunk: arra, hogy az Unió alkotmánybíróságai delegáljanak az évenként (tavaszi, őszi ülésszak) rendezendő Alkotmánybírósági Kollégiumba 1-1 főt, s ez a testület azokat a kérdéseket vitassa meg, amelyek a jurisprudenciális problémák során a tagállamok és az Unió központi szervei között keletkeznek, s a jogi megoldásokat állásfoglalásban tegyék közzé. (Ilyen súlyú például a közösségi jog elsődlegességének és alkalmazhatóságának kritériumai téma stb.) E szakmai fórum a közös európai jogi térség kialakításának igen eredményes segítőjévé válhatna; ám erre az Unió érintett szerveitől, képviselőitől még érdemi hatású érdeklődés sem mutatkozik.

Európai Unió – nemzetállam – alkotmány

A tagállami jogrendszer adottság. Az Európai Unió szerződési rendszeréből következő sajátosságok okán az egységesítő kísérletek eredményei mellett is még igen sok a megoldatlan probléma.

¹⁰⁴ A tanácskozás anyagát a konferenciakötet tartalmazza. Lásd MÁTHÉ et al. 2009.

A közös európai jogi térség kialakításához, a munkálatok sikerességéhez nem lehet eléggé hangsúlyozni a heidelbergi kiáltvány eleganciáját és bölcsességét a módszertani europaizálódást tekintve. Mementóként:

„Egy másik tagállam, noha része az európai jogi térségnek, mégis csak egy eltérő része annak, és egy másfajta fejlődés eredményét mutatja. Az eltérő fejlődés eredményeképp ugyanaz a szó (vagy annak fordítása) is eltérő jelentést hordozhat. Az európai jogi térségen belüli sokféleség azt kívánja meg tőlünk, hogy a külföldi jogrendet külföldiként fogadjuk el, és ne próbáljuk meg azt kizárólag a saját jogrendünk szabályai szerint értelmezni. Ezt a sokféleséget bizonyos fokig maga az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése is védi, amely kifejezetten elismeri a nemzeti alkotmányok szerepét. A formálódó európai jogi térség szemszögéből kell tanulmányoznunk más európai jogrendek alapvető struktúráját, de egyúttal tisztelnünk kell azok történeti tapasztalatait, fejlődésük állomásait, valamint jogi és tudományos stílusukat, majd ennek fényében a saját hagyományunkat is tovább fejleszthetjük.”¹⁰⁵

Ez a metodika adekvát azzal, hogy Európa multikulturális entitás. Közhely, hogy a kulturális identitások együttes léte, virágzása Európa záloga. Ha ezt a gazdaság nem tudja biztosítani, akkor ez a kultúra, civilizáció pusztulásra van ítélve. Ezért is különösen figyelemreméltó Francis Fukuyama kiemelkedően gondolatgazdag monográfiájának – amely a 21. századi államépítéssel foglalkozik – záró következtetése:

„Amit az államok és csakis az államok képesek megtenni, az a legitim hatalom koncentrációja és célirányos felhasználása. [...] Akik a »szuverenitás alkonya« mellett érvelnek – legyenek azok a szabadpiacot támogató jobboldaliak, vagy elkötelezett baloldali multilateralisták –, azoknak meg kell határozniuk, hogy kortárs világunkban mi más fogja a szuverén nemzetállam hatalmát helyettesíteni. Valójában ezt az űrt eddig a multinacionális társaságok, NGO-k, nemzetközi szervezetek, bűnszövetkezetek, terrorista csoportok vegyes gyülekezete töltötte ki. [S hozzátehetjük a felsoroláshoz a pénzügyi válság kirobbanásakor s az azt követő időben a gazdaságot hibernálni képes nemzetközi hitelminősítőket is!]

[...] Egyértelmű válasz hiányában tehát nincs más lehetőségünk, mint az, hogy visszatérjünk a szuverén nemzetállamhoz, és újra megkíséreljük megérteni, hogyan lehetne azt erőssé és hatékonyá tenni.

[...] Az, hogy az európaiak tényleg jobban tudják-e az amerikaiaknál, hogyan kell kört négyzögesíteni, majd még kiderül. Bárhogyan legyen

¹⁰⁵ BOGDANDY 2012. (a *Jogösszehasonlítás* c. rész záróbekezdése).

is azonban, az államépítés művészete a nemzeti hatalom kulcsfontosságú alkotóeleme lesz éppen úgy, mint a világrend fenntartását célzó hagyományos katonai erő bevetésének képessége.”¹⁰⁶

Zárógondolatként pedig hivatkozunk Raoul Charles van Caenegem genti és cambridge-i professzor legkiválóbb munkájára: a *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba* című monográfiára. A mű epilógusa mindannyiunk számára elgondolkodtató lehet. „Bárhogyan is alakuljanak a kelet-európai események, annyi bizonyosnak látszik, hogy a világot egyre kevésbé érdeklik a vallásokra, filozófiára vagy utópiákra épülő politikai rendszerek, s inkább a lehető legtöbb ember számára a lehető legnagyobb jólétet biztosító józan pragmatizmus kerül előtérbe. [...] Az valóban elképzelhető, hogy a nyugat felfedezett – vagy ráhibázott – bizonyos alkotmányos formulákra, amelyek az egész emberiség számára nagy és állandó értéket jelentenek, de ez még nem jelenti a vita végét, sem a nyugati hagyományokon kívül, [...] sem azon belül.

[...] Kétségkívül továbbra is folytatódni fognak a viták olyan kérdések körül, mint a hatalom áttolódása a parlamentből a kormány irányába vagy az írott alkotmány, illetve a *Bill of Rights* szükségessége, vagy az alkotmánybíróság kívánatossága. S ugyanúgy folytatódni fognak a viták az emberi jogokról: részét alkotják-e az emberiség kulturális örökségének?

[...] Huszonhárom évszázaddal ezelőtt tette fel Arisztotelész azt a spekulatív kérdést, hogy változó körülmények között is, melyik a legjobb alkotmány (Politeia): a kérdés máig nyitott maradt.”¹⁰⁷

Mindezt az Európai Unió szervezeti reformjához közeledve megkezdődhet a remélten intellektuális jogi és érdekalapú rendezés, amely a *nemzetállamok* mint az *európai államok szövetsége* alapítói, s közbülső szinten pedig a földrajzi-történeti *régiók* képletben jelenik meg.

Felhasznált irodalom

- BAKACSI Gyula (2015): A Bécsi Kongresszus Európájának gazdasági-hatalmi viszonyai a hálózatelmélet tükrében. *Jogtörténeti Szemle*, (3) különszám, 48–54.
- BEREND T. Iván (2008): Magyarország a közép- és kelet-európai átalakulásban, 1989–2008. Néhány vitás kérdés. In KOTOSZ Balázs – TAMÁS Pál (szerk.): *60 éves a Közgazdaság-tudományi Egyetem*. Budapest: Aula, 45–55.

¹⁰⁶ FUKUYAMA 2005: 154–155.

¹⁰⁷ CAENEDEM 2008: 402–405. A könyv eredeti kiadása: CAENEDEM 1995.

- BOGDANDY, Armin von (2012): A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben. Kiáltvány. *Magyar Jog*, 59(4), 248–255.
- BÓNIS György (1972): *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: KJK.
- BÓNIS Péter (2011a): Accursius és hatása az európai jogtudományra és a középkori magyar jogi kultúrára. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica*, 29(1), 23–37.
- BÓNIS Péter (2011b): *Az európai közös jog születése*. Budapest: Rejtjel.
- BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre (1961): *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Budapest: Levéltárak Országos Központja.
- BRAUNEDER, Wilhelm (1994): *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*. Ford. KAJTÁR István. Pécs: JPTE ÁJK.
- BRAUNEDER, Wilhelm (1995): *Közép-Európa újabb magánjogtörténete Ausztria példáján (1900-ig)*. Ford. BALLAI Péter – LENGYEL Andrea. Budapest: Eötvös.
- CAENEGEM, Raoul Charles van (1995): *An Historical Introduction to Western Constitutional Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CAENEGEM, Raoul Charles van (2008): *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba*. Ford. SZÉKELY Dániel. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Corpus juris civilis. Institutiones. Comm. Franciscus Accursius (1491–1492)*. Lyon: Jean Dupre.
- CSIZMADIA Andor (1976): *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest: Akadémiai.
- DEÁK Ferenc (1865): *Adalék a magyar közjoghoz*. Pest: Pfeifer Ferdinánd.
- DEGRÉ Alajos (1934): *Beszámoló a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szemináriumának működéséről 1928–1934*. Cegléd: [k. n.]
- DEGRÉ Alajos (1936): *Négyeskönyv perjogi anyaga*. Budapest: Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem.
- ECKHART Ferenc (1941): *A szentkorona-eszme története*. Budapest: MTA.
- EMBER Győző (1946): *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig*. Budapest: Budapesti Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.
- FERGUSON, Niall (2008): *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Ford. GEBULA Judit. Budapest: Scolar.
- FERGUSON, Niall (2010): *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi történelme*. Ford. NAGY Márta. Budapest: Scolar.
- FERRERO, Guglielmo (2002): *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. BIBÓ Judit. Budapest: Osiris.
- FUKUYAMA, Francis (2005): *Államépítés. Kormányzás és világrend a 21. században*. Ford. KITTA Gergely. Budapest: Századvég.

- GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor szerk. (2009): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltás történetéhez. A Grand Strategy*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- GERLOFF, A. Wolfgang (1937): *Staatstheorie und Staatspraxis des kameralistischen Verwaltungsstaates*. Breslau: M. & H. Marcus.
- GROSSCHMID Béni (1905): *Magánjogi előadások. Jogszabálytan*. Budapest: Athenaeum.
- GRZYBOWSKI, Konstanty (1968): A dualizmus történeti fejlődése, politikai elmélete és funkciói. *Jogtörténeti Tanulmányok*, 2(2), 19–29.
- HAHNER Péter (2019): *Magyarország szerencséje*. Budapest: Animus.
- HANTSCH, Hugo (1953): *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich*. Wien: Herold.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2004): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. PUSZTA Dóra – GÁZSITY Mila – GECSÉNYI Györgyi. Budapest: Európa.
- ILLÉS József (1931): *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. Budapest: MTA.
- KISSINGER, Henry (2011): *Diplomácia*. Ford. BAIK Éva et al. Budapest: Panem.
- KOŁAKOWSKI, Leszek (2023): *A civilizáció a vádlottak padján. Korrekt nézeteim mindenről*. Budapest: Rubicon Intézet.
- KOSÁRY Domokos (1989): *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika*. Budapest: MTA TTI.
- LÓRÁNT Károly (2013): Frankenstein Európája. *Magyar Nemzet*, 2013. március 11. 8.
- LUKACS, John (1994): *A XX. század és az újkor vége*. Ford. BARKÓCZI András. Budapest: Mérleg.
- MÁRKUS Dezső szerk. (1897): *Werbőczy István Hármaskönyve*. Budapest: Franklin.
- MÁTHÉ Gábor et al. szerk. (2009): *Tagung des 5. Europäischen Juristentages*. Budapest: Magyar Jogász Egylet.
- MÁTHÉ Gábor (2015): A jogállami intézményrendszer klasszikus korszaka és a kettős monarchia. *Jogtörténeti Szemle*, (3) különszám, 34.
- MÁTHÉ Gábor szerk. (2017): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest: Dialóg Campus.
- MÁTHÉ Gábor (2021): *Közép-Európa újkori születése. A magyar közjog elemi forrásai 16–20. század. Geburt Mitteleuropas in der Neuzeit. Elementare Quellen des ungarischen Staatsrechts vom 16. bis 20. Jahrhundert*. Budapest: Gondolat.
- MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner szerk. (2010): *Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat?* Budapest–Wien: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- MAYER, Theodor (1915): Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 9.
- OGGER, Günter (1978): *Die Fugger. Bankiers für Kaiser und Könige*. München–Zürich: Droemer Knauer.

- OGRIS, Werner (2010): Der Rechtsstaat – eine Einführung. In MÁTHÉ, Gábor – OGRIS, Werner (szerk): *Die Habsburgermonarchie auf dem Weg zum Rechtsstaat?* Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 15–32.
- PÁLFFY Géza (2008): *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest: MTA. Online: http://real-d.mtak.hu/319/1/Palffy_G.pdf
- PÁLFFY Géza (2010): *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Budapest: História – MTA TTI.
- PEARSON, Lester B. (1955): *Democracy in World Politics.* Princeton: Princeton University Press.
- SÁRI László (2020): *Dilettánsok történelme. Honnan ered Nyugat és Kelet elhibázott viszonya?* Budapest: Corvina.
- SIMMEL, Georg (1908): *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung.* Leipzig: Duncker & Humblot.
- SZANISZLÓ József (1977): *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán 1777–1977 között.* I–III. kötet. Budapest: ELTE ÁJK.
- VON SALIS, Jean Rudolf (1955): *Weltgeschichte des neusten Zeit.* I. kötet. Zürich: Orell Füßli.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1990): Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát? Ford. SZÉKELY Dániel. *Magyar Tudomány*, Új folyam 35(2), 113–119.